

SELÇUKLU TARİH VE MEDENİYETİ ENSTİTÜSÜ

SELÇUKLU
ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

III

1971

MALAZGİRT ZAFERİ ÖZEL SAYISI
900. YIL

GÜVEN MATBAASI
ANKARA - 26 AĞUSTOS 1971

ERZURUM'DAKİ HÂTUNİYE MEDRESESİ'NİN TARİHİ VE BÂNİSİ HAKKINDA MÛLÂHAZALAR

HALÜK KARAMAĞARALI

Bugün daha ziyâde «Çifte Minareli» diye anılan bu medrese, târihi çok münâkaşa edilmiş fakat henüz doğru olarak tesbit edilememiş bulunan âbidelerden biridir. Medresenin kitâbesi mevcut olmadığı gibi, vakfiyesi de bulunamamış, bilinen kaynaklarda da eserin bânisi ve inşa târihi hakkında herhangi bir kayda rastlanmamıştır. Bundan dolayı binânın târihini IX. yüzyıla indirenler bulunduğu gibi, XIV. yüzyıla çıkaranlar da vardır. Biz burada bugüne kadar ileri sürülmüş olan muhtelif târihlerin tahlil ve tenkidini yaptıktan sonra, bazı târihi verilerin ışığı altında, eseri doğrudan doğruya mimârî ve tezyinî karakterine göre yeniden târihlemeye çalışacağız.

Umumiyetle bütün neşriyatta, bu medreseye âit olduğu rivâyet edilen, küfi ile yazılmış H. 351 (M. 962) târihli Farsça bir kitâbe kopyasından bahsedilmektedir¹. Rivâyete göre kitâbe, girişte bulunan çift başlı kartal ile birlikte, 1829 işgalinde Ruslar tarafından sökülüp St. Petersburg'a götürmüştür². Bu kitâbenin kopyası olduğu söylenen metin Britanya Konsolosluğu tercümanı tarafından Prof. K. K o c h'a verilmiş³; keza metni ilk defa neş-

¹H. F. B. Lynch, *Armenia. Travels and Studies*. II, London 1901, 211-212. s.; W. Bachman, *Kirchen und Moscheen in Armenien und Kurdistan*, Leipzig 1913, 78-79. s. ; Ali Emîrî, *Kars Şehri Hakkında Bir Vesika-i Tarihiyye*. Osmanlı Tarih ve Edebiyatı Mecmuası, 28 sayı, 30 Haziran 1336 (1920), 776. s.; A. Ş. Beygu, *Erzurum Tarihi, Anıtları, Kitabeleri*. İstanbul 1936, 125-126. s. ; İ. H. Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleri üe Erzurum Tarihi*. İstanbul 1960, 353-354. s. ; J. M. Rogers, *The Çifte Minare at Erzurum and the Gök Medrese at Sivas*. Anatolien Studies, XV, 1965, 82-84. s. ; R. H. Ünal, *Les Monument Islamiques Anciens de la Ville d'Erzurum et de sa Région*. Paris 1968, 100. s. ; A. Kuran, *Anadolu Medreseleri*. I, Ankara-1969, 120-122. s.

²A. Ş. Beygu, *a. e.*, 124. ; J. M. Rogers, *a. e.*, 82. s.

³H. F. B. Linch, *a. e.*, II, 211. s.

reden B e l i n de kitâbeyi bir «yerli» den elde etmiştir⁴. Muh-telif neşriyatta yer alan Farsça metinler, tercümelemler ve hülâsalar birbirinden farklı olmakla beraber, hepsinin de aynı kaynaktan çıktığı anlaşılmaktadır⁵. Bu rivâyetin ve ona dayanan faraziye ve hükümlerin değeri, Rusların gerçekten Hâtuniye medresesinin ki-tâbesini götürüp götürmediklerinin tesbiti ve bu kitâbenin kopya-sı olduğu söylenen metnin tahlil ve tenkidi ile ortaya çıkacaktır.

İşgal sırasında veya Rusların çekilmesinden hemen sonra Er-zurum'da bulunmuş olan bâzı müelliflerin çift başlı kartalın ve kitâbenin götürülmesi ile ilgili olarak verdikleri bilgiler J. M. Rogers tarafından münakaşa edilmiş ve bu rivâyetin gerçekte alâkası olmadığını gösteren bir takım deliller ileri sürülmüştür⁶. 1966 yılında Leningrad ve Moskova'daki müzelerde bahis mevzuu kitâbe ile çift başlı kartalı araştırdım. Bu parçalara da, bu husus-ta bir kayda da tesâdüf edemedim. Esasen kitâbeyi de, kartallı panoyu da bugüne kadar kimse görmemiştir. Bu meseleyi kesin olarak halletmek için kitâbenin medresenin neresinden sökül-müş olabileceği⁷ husûsunu yeniden ele almak gerekmektedir. K. K o c h'un nakline göre, kitâbe iki parça hâlinde minârelerde, tam yukarıda (*hoch oben*) bulunuyordu⁸. K. K o c h'un tarifi farklı tefsirlere uğramıştır. Bâzı müellifler bundan minâre kaide lerinin kastedildiği mânasını çıkarmışlardır⁹. Bugün de görüldü-ğü üzere, minârelerin portalin üzerinde bulunan kaideleri herhan-gi bir tahribin izlerini taşımamakta, aslı durumlarını muhafaza et-mektedirler (1, 7-11. res.). Biz, K. K o c h'un târifinden şerefe altlarını anlıyoruz. Gerçi, her iki minârede de şerefeyi taşıyan mu-karnasların aşağısında, dilimli gövdeyi kuşatan çini mozayıklar ay-ni hizâda ve aynı kalınlıkta bir şerit hâlinde çepeçevre noksandır (9. resim). Fakat bu kısımdaki kalıntılar ve izler yerinde dikkatle

⁴ J. M. Rogers, *a. e.*, 82. s.; R. H. Ünal, *a. e.*, 100. s. 35. not; A. Kuran, *a. e.*, I, 120. s.

⁵ W. Bachman, *a. e.*, 78-79. s.; Ali Emîrî, *a. e.*, 776. s.; A. Ş. Beygu, *a. e.*, 125-126. s.; İ. H. Konyalı, *a. e.*, 353. s.; J. M. Rogers, *a. e.*, 83. s.; R. H. Ünal, *a. e.*, 100. s.; A. Kuran, *a. e.*, 120. s.

⁶ J. M. Rogers, *a. e.*, 82-83. s.

⁷ J. M. Rogers, *a. e.*, 66, 83. s.; R. H. Ünal, *a. e.*, 101. s.; A. Kuran *a. e.*, 120. s.

⁸ H. F. B. Linch, *a. e.*, 211. s.; J. M. Rogers, *a. e.*, 66. s.

⁹ R. H. Ünal, *a. e.*, 101. s.

incelendiği zaman, burada vaktiyle mevcut olan çini mozayıkların yazı değil hendesi süsler oldukları ve bunların sökülmeyip zamanla döküldükleri anlaşılmaktadır. Bu kuşaklardaki çini mozayıklar, gövdelerdeki sırlı tuğlalar gibi minârelerin örülmesi sırasında çivi hâlinde harca gömülmeyip sathî olarak kaplanmış oldukları için hava tesirlerine ilânihâye mukavemet edememişlerdir. K. Koch, herhalde, bu hendesi örgü kalıntılarını ve izlerini küfiye benzettiği için kitâbenin «*minârelerde, tam yukarıda*» bulunduğunu ileri sürmüş olmalıdır. Esasen dilimli bir minârede şerefe altları kitâbe ve hele vakfiye için uygun bir yer olmadığı gibi, kitâbenin kopyası olarak verilen uzun metnin bu kuşaklara sığdırılması da imkân dışındadır.

A. K u r a n kitâbenin Saltuklulardan kalan büyük eyvanın duvarlarında bulunabileceğini bir ihtimâl olarak ileri sürmektedir¹⁰. Bu duvarlar büyük bir yüksekliğe kadar eski hâlini muhafaza etmektedir. Fakat bu satırlarda sökülmüş bir kitâbenin yeri görülmemektedir (13, 25, 27. res.). Bahis mevzuu metnin, bugün yenilenmiş bulunan daha yukarı kısımlara yerleştirilmiş olabileceği ise — nisbetsiz düşeceği ve okunamayacağı için — düşünülemez. Hernekadar türbenin portali sökülmüş ise de (25 res.) kitâbenin kopyası olarak neşredilen metni gerek muhtevâsının mâhiyeti, gerekse uzunluğu bakımından buraya da yerleştirmek mümkün değildir.

İnşa kitâbesi asıl yapının portalinde, belli yerlerde bulunabilir. Medresenin portalinde de — metnin uzunluğundan sarfınazar — sökülmüş bir kitâbeye âit bir iz mevcut değildir. Bütün araştırma ve incelemelerin bizi götürdüğü netice, eserin kitâbesinin yazılmamış olduğudur. Aşağıda açıklanacağı üzere, medrese inşaat olarak ikmâl edilmiş, fakat tezyinâtı ve kitâbeleri tamamlanmadan bırakılmıştır. Bilindiği üzere, Selçukluların ve onları tâkip eden devirlerin yapılarında tezyinât ve kitâbeler yerde değil; örgü ve kaplama tamamlandıktan sonra, doğrudan doğruya yerinde işlenmektedir. Tamamlanmamış olan Bursa'daki Yeşil Câmî bu tarzı en iyi gösteren örneklerden biridir. Üzerinde durduğumuz Hatûniye medresesinde de portalin solundaki palmelî pano (1, 5. res.), içerde bâzı ayakların (24. res.) ve kapı

¹⁰ A. Kuran, *a. e.*, 120. s.

gerçevelerinin (20-21. res.) tezyinâtı, doğu eyvanındaki yazılar (16. res.) işlenmiye başlanmış, fakat bitirilemeden kalmıştır. Bâninin adını ve yapının — bâzan ayı, hattâ günü dahi kaydedilmek üzere— tamamlanma târihini ihtiva eden inşâ kitâbesinin, imzâ kitâbesinin ve — şâyet taş üzerine hâkkedilecekse — vakfiyesinin inşaatın herşeyi ile ikmâlinden sonra yazılması gerekir. Filvâki Hâtuniyenin portalinde de inşâ ve imzâ kitâbelerinin yerleri ayrılmış, fakat eser bitirilemediği için bu yerler boş kalmıştır. Portalin giriş kısmında mihrâbiyelerin ve kapının üstünü dolayan, kenarları silmelerle sınırlanmış düz kuşak inşâ kitâbesinin; cephede, girişin iki yanında bulunan sütüncelerin yukarısındaki üstü kemerli küçük satırlar da imzâ kitâbesinin yerleridir (1-2, 7. res.). Hâtuniye ile Sivas'taki Gök Medrese arasında inşâ ve imzâ kitâbelerinin yerleri, biçimleri ve ölçüleri bakımından ilgi çekici bir benzerlik vardır (3. res.).

E v l i y a Ç e l e b i'nin Hâtuniyeden bahsederken «*Bâzıları Akkoyunlu padişahlarının binâsıdır derler. Bâzıları da Hasan-ı Tavil'in binâsı olduğunu rivâyet ederler*» demekle yetinmesi de medresinin kitâbesinin bulunmadığına bir karine teşkil eder. Eğer eserin kitâbesi mevcut olsaydı böyle bir rivâyet doğmazdı ve Erzurum'da uzun zaman kalmış bulunan E v l i y a Ç e l e b i de bu kitâbeyi görürdü¹². Araştırma ve incelemelerimizin sonunda vardığımız hüküm, hiçbir zaman mevcut olmamış bulunan bir kitâbeyi Rusların söktüp götürmelerinin mümkün olamayacağıdır.

Şüphesiz yazılmamış bir kitâbenin kopyası da olamaz. Fakat yukarda bahsedilen ve hiçbir noktası ciddi bir tenkide mütehammil olmayan bir kitâbe kopyası hâlâ en ciddi eserlerde dahi bazı tashihler ve tefsirlerle değerlendirilmeye çalışılmaktadır. Bundan dolayı, ayrıca, bu metnin tamamen muahhar bir telif olduğunu da, doğrudan doğruya kendisine dayanarak, ortaya koymak gerekmektedir.

Biz, B e l i n'in neşrini maalesef göremedik. Ancak, Belin'in kaynak olduğu kopya ve tercümelemleri karşılaştırdık. Metni ondan alan A l i E m i r i'nin neşrettiği kitâbe şudur¹³:

¹¹ Evliya Çelebi Seyahatnamesi. II, Dersaadet 1314, 210. s.

¹² İ. H. Konyalı, a. e., 351 - 352. s.

¹³ Ali Emîri, a. e., 775 - 776. s.

بندکان خدا را این مقام نظراست جواب ما را بستمید که در
 زمان خلافت سلطان ملک خان خلدالله مولده (ملکه) بود
 و از خوارزم عزیمت شهر روم کردم در آن زمان که رسیدم آن
 دیار را توطن کردم خوشترین وقتی از او بیامدم آمد که بناه یک
 چیزی کریم ابد الابد احسان و خیرات ما باشد یک مسجد
 و چند حجره بنا کنم که طالبان علم در آنجا مسکن نمایند و
 این بنا را جنان گذستم که اگر خراب شود باین حجت صحت
 و عمل نمایند اجاره هفت دگاکس و زمین ها که در اطراف
 او باشد اجاره آنها و عشر محصول اوقاف سلطان ملک خان
 همیشه و در هر سال این ها را گرفته خرج آید
 و آن مدرسه را شیخ العالم الفاضل الکامل فخر الدین را
 مدرس کردم و سه عدد قریه باو تسلیم کردم که در هر سال
 سه هزار پانصد اقچه باو تسلیم نمایند خداوند عالم او را
 رحمت نمایند و هر که در خراب این سعی نماید خداوند
 عالم عمر او را خراب نمایند
 این بنا در تاریخ هجرت سیصد (و) پنجاه (و) یک ۳۵۱

Tercümesi¹⁴ :

*Allahın kulları için bu nazar makamıdır. Bizim cevabımızı işi-
 tiniz ki, Allah hâkimiyetini ebedî kılsın, Sultan Melik Han'ın hilâ-*

¹⁴ Metin Türkçeye Dr. Esad Coşan tarafından, diğer tercümelemler de incelenerek ve ifade bozukluklarının aynen belirtilmesine itina edilerek çevrilmiştir. Kendilerine teşekkür ederim.

feti zamanında idi ve Harezmi'den Rûm şehrine azimet ettim. Oraya ulaştığım zaman o diyarı tavattun ettim. Ondan en hoş bir vakitte, binâ gibi birşey bırakayım da ebedîyyen bizim iyilik ve hayratımız olsun diye hatırıma geldi; bir mescid ve birkaç hücre yaptırayım da ilim talibleri o mahalde mesken tutsunlar. Ve bu binâyı öyle yaptım ki, eğer harâb olsa bu hüccet ile san'at ve iş gösterebilirler (aynen yapsınlar). Yedi dükkân kirâsı ve onun etrafında bulunan arâzi, işte onların kirâsı ve Sultan Melik Han'ın vakıflarının mahsûlünün öşrü dâima ve her sene bunları alarak sarfoluna.

Ve o medrese için âlim, fâzıl, kâmil Şeyh Fehâmüddin'i müderris yaptım ve üç adet köyü ona teslim ettim ki her senede üçbinbeşyüz akça ona teslim edeler ve o da Hâtuniye hakkında duâcı olsun. Kim ki bu binânın tâmirine gayret gösterir, Kâinatın Sâhibi onun için rahmet gösterebilir ve her kim ki bunun harâbına çalışır, Kâinatın Sâhibi onun ömrünü harâb eylesinler. Bu binâ Hicretin üçyüzzellibir târihindedir.

Şimdi bu metnin tahlil ve tenkidine geçelim :

1 — Görüldüğü üzere bu metin muhtevâ itibarı ile bir kitâbe değil, olsa olsa, bir vakfiye olabilir. Ancak, hiçbir benzerinde rastlanmayan bir üslûpla, hikâye tarzında ve lâubâli, bozuk bir ifade ile yazılmıştır. Metni dil bakımından incelemek ve Türkçeye çevirmek lûtfunda bulunan Dr. E s a d C o ş a'nın kat'iyetle beyan ettiğine göre kullanılmış olan Farsça imlâ ve üslûp bakımından muahhardır, X. asra âit olamaz.

2 — Medrese denilen yapı tipi H. 351 (M. 962) yılında henüz ortaya çıkmış değildir. İlk medreseler Horasan'da XI. yüzyılın ilk yarısında yapılmaya başlanmıştır. Binâenaleyh H. 351 târihli bir medrese kitâbe veya vakfiyesinin mevcut olması düşünülemez. Hele bu medresenin Erzurum'da bulunması hiç bahis mevzuu olamaz. Çünkü bu târihte Erzurum Bizanslıların elindedir. Bir müslümanın bir Bizans şehrinde dilediği şekilde medrese yaptırması, ona üç köyü ve yedi dükkânı vakfetmesi mümkün değildir. Şüphesiz, böyle bir medresenin Erzurum'da büyük bir müslüman kitlenin mevcûdiyetini gerektirmesi de ayrı bir husûstur.

3 — Rivâyete göre kitâbe kûfi ile yazılmıştır. Portalin üstündeki minâre kaidelerinin önyüzlerinde bulunan çini mozayık ile

işlenmiş panolardaki tezyini kûfi terkipler (7-8. res.) hariç tutulursa, medresedeki bütün yazılar — üstelik sülûse dönmeye başlamış — nesihdir (19. res.). Halbuki bu metnin taşıdığı târihte (M. 962) nesih yazı henüz doğmamıştı. Binâenaleyh, bu târihi taşıyan bir kitâbe veya vakfiyenin bu medreseye âit olamayacağı açıktır. Diğer taraftan, neshin sülûse dönmeye başlamasından itibaren kûfi hat, ancak tezyini terkiplerde ve nâdiren dinî ibârelerde kullanılmış; kitâbeler ve taşta oyulmuş vakfiyeler nesih veya sülûsle yazılmıştır. Yâni, sülûse dönmeye başlamış bir nesihle yazılmış ibâreleri ihtivâ eden bir binânın kitâbesi de kûfi olamaz. Bu bakımdan da bahis mevzuu kitâbenin bu medreseye âit olduğu yolundaki iddiâyı kabul etmek mümkün değildir.

4 — Metinde «*Sultan Melik Han'ın hilâfeti zamanında*» n bahsedilmektedir. H. 351 (M. 962) de hilâfet makamında Abbasilerden El-Muti li'l-Lah (946-974) bulunuyordu. Abbâsî halifeleri *Sultan ve Han* ünvanlarını taşımamışlardır. *Han* ünvanı Moğollar ve muhtelif devirlerde Türkler tarafından kullanılmış; fakat Moğollar hiçbir zaman, Türkler de bu târihte halifeliği almamış oldukları gibi; hiçbir devirde Melik Han adında bir halife de gelmemiştir. *Halife, Sultan ve Han* ünvanları bir arada yalnız Osmanlılar tarafından, Yavuz Sultan Selim'den itibaren kullanılmıştır. Hakikî bir kitâbe veya vakfiyede böylesine fâhiş hatâlara düşülmesi mümkün değildir.

5 — Metnin ağzından yazıldığı şahsın hüviyeti meçhûldür. Gerçek bir kitâbe veya vakfiyede bâninin veya vâkîfın hüviyeti belirtilmek gerekir. Diğer taraftan, kopyaya göre, bu şahıs ayrıca Sultan Melik Han'ın vakıflarının mahsûlününün öşrünü de, dâima ve her sene kaydı ile, kendi hayrâtına tahsis eylemektedir ki bunun da izâhı gayri kabildir.

6 — Metinde, bir de mescid yaptırıldığından bahsedilmektedir. Medresenin giriş dehlizinin batısındaki oda, Sivas'taki Gök Medrese'de olduğu gibi, mesciddir. Bir medresede bir mescidin bulunması tabii, hattâ zarurî ise de, bir binânın bünyesine dâhil bir mescidin kitâbe veya vakfiyede ayrıca kaydedilmesi gereksizdir. O halde burada medreseden ayrı, fakat medrese ile alâkalı bir mescid düşünmek lâzımdır. Ancak, böyle bir mescidin varlığına delâlet edebilecek hiçbir ize, hiçbir işârete de tesâdüf edilememiş-

tir. Metinde, varlığını tesbit edemediğimiz bir mescidden bahsedilmesine mukabil, medresenin güneyindeki türbeye dâir hiçbir kaydın yer almamış olması dikkat çekicidir. Aşağıda izah edeceğimiz üzere, türbe medrese ile beraber yaptırılmıştır. Binâenaleyh medreseye âit bir kitâbe veya vakfiyede türbenin zikredilmesi beklenirdi. Türbelerin pek çoğunun üst katında mihrap bulunduğu ve bu kısımların bir mescid mâhiyetinde olduğu mâlûmdur. Medreseden müstakil, fakat onunla alâkalı bir mescid bulunmadığına ve metinde de ayrıca bir türbeden bahsedilmediğine göre, mescid olarak anılan yapının medresenin güneyinde, kible istikametinde yerleştirilmiş olup bir mihrâbı da ihtiva eden ve sandûka da konulmadığı cihetle namaz için çok elverişli bulunan bu binâ olması gerekir (Plân ve 25, 30. res.). Nitekim A. Ş. Beygu da, mahallî geleneğe uyararak, bu türbeden mescid olarak bahsetmektedir¹⁵. Ancak, bir türbenin üst katının mâhiyet ve fonksiyonu sebebi ile kitâbe veya vakfiyelerde mescid olarak kaydedilmesi düşünülemez. Bir yapının kullanılma tarzından dolayı başka bir isimle anılması çok muahhar devirlerde görülebilir. Bu husus da kitâbe kopyasının çok muahhar devirlerde kaleme alındığını ortaya koymaktadır.

7 — Metinde para vâhidi kıyasisi olarak «akça» geçmektedir. H 351 (M. 962) tarihinde bu isimle anılan bir para, hattâ akça kelimesi yoktur. Nitekim *Divân-ı Lûgati't-Türk*'de de bu kelime bulunmamaktadır. «Akça» dan ilk defa Ravendî 569/1173-74 yılı hâdiselerini anlatırken bahsetmektedir¹⁶. Bununla beraber, İran ve Anadolu Selçuklularında para vâhidi kıyasisi olarak *dinar*, *dirhem* veya dirhem karşılığı «aded» kullanılmıştır. Akça asıl, Orhan Bey tarafından bastırılan ve devamlı olarak kullanılan Osmanlı parasıdır.

Yukardanberi saydığımız hususlar bir arada mütalâa edildiği zaman, bahis mevzuu metnin eski bir kitâbe veya vakfiyenin kopyası olmayıp Osmanlılar zamanında, hem de çok geç devirlerde — meselâ Rusların Erzurum'u işgalleri sırasında — telif edildiği anlaşılmaktadır. Hâl böyle iken bâzı müellifler, bir takım

¹⁵ A. Ş. Beygu, *a. e.*, 120 - 122. s. 23 - 24. şek.

¹⁶ Ravendî. (Çev. A. Ateş), *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr*, II, Ankara 1960; 285. s.

yanlışlarla kopya edilmiş olduğunu düşündükleri metni düzeltmelerle ve tefsirlerle kıymetlendirmeye çalışmakta; bu düzeltilmiş metne dayanarak da eseri târihlemek istemektedirler¹⁷. Bu tashih ve tefsirler ne sıhhatli bir kaynağa, ne de sağlam bir muhakemeye dayanmaktadır. Yanlış kopya edilmiş olması mülâhazası ile metnin tamamını düzeltmek mümkün olmadığı gibi, yalnız H. 351 târihinin düzeltilmesi ile de metni aydınlatmak, meselâ *Halife Sultan Melik Han*'ın hüviyetini tesbit etmek mümkün olmamaktadır. Binâenaleyh bu tashihler hiçbir meseleyi haletmeyen, sâhibini başka tenâkuz ve tutarsızlıklara düşüren bir zorlamadan ibâret kalmaktadır. Aşağıda bunlara yeri geldikçe işâret edeceğiz.

Şimdi medreseye bugüne kadar verilmiş olan muhtelif tarihlerin tenkidine geçebiliriz.

1836 da Erzurum'u ziyâret etmiş olan W. J. Hamilton, Ani'deki bir kiliseye benzettiği âbidenin «Tatar» (Selçuklu demek istiyor) fethinden evvelki devirde ve muhtemelen Ermeniler tarafından yapılmış olduğunu; 570 yıl evvel bu câmiî yaptırdığı söylenen ve mezarı güneydeki «şapel» de (türbeyi kastediyor) bulunan «*İran Sultanı Hatuniye*» nin, muhtemelen o zamanlar harap olan Ermeni kilisesini iki güzel minâre ilâve ederek câmiye tahvil etmiş olabileceğini; fakat eserin menşe bakımından müslümanlara âit olduğuna kat'iyyn inanmadığını söylemektedir¹⁸.

Eserin «*muhtemelen Ermeniler tarafından yapılmış*» bir kilise olduğu fikrini münâkaşaya değer bulmuyoruz. Çünkü artık böyle bir görüşe itibar eden kimse mevcut değildir. J. W. Hamilton'un yazdıkları arasında dikkate değer olan husus, «*câmiin*» (medresenin) kendisinin Erzurum'da bulunduğu târihten 570 yıl evvel (yâni M. 1266 da) «*İran Sultanı Hatuniye*» tarafından yapılmış olduğu hakkındaki rivâyettir. Müellif rivâyetin kaynağı hakkında hiçbir bilgi vermemektedir. Aslında bir gerçeğe dayandığını tahmin ettiğimiz bu rivâyetin nesiller boyunca bir takım değişikliklere uğramış, bu meyanda târihin yanlış hesaplanmış ve

¹⁷A. Ş. Beygu, *a. e.*, 125 - 126, 130. s.; J. M. Rogers, *a. e.*, 83 - 84. s.; A. Kuran, *a. e.*, 120 - 122. s.

¹⁸W. J. Hamilton, *Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia. With some Account of their Antiquities and Geology*. London 1842, 178 - 179. s.

ya takribî olarak ifade edilmiş olması çok mümkün olduğu gibi; H a m i l t o n'un da kendisine eser hakkında söylenenleri tamamen doğru anladığı şüphelidir. Çünkü «*Hatuniye*» kelimesini şahıs ismi zannetmektedir. Bu durumda bu rivâyetin bize intikal ettiği şekli ile tam olarak değerlendirmek mümkün değildir. Ancak, İranlı bir kadın sultanın M. 1266 yıllarında Erzurum'da bir medrese yaptırmış olmasını tarihî bir kayda, kaynağa dayamanın mümkün olmadığını; hattâ, bu yıllardaki siyâsî şartların buna imkân vermeyeceğini söyleyebiliriz. Aşağıda, medresenin inşâ târihi ve bânisinin hüviyeti hakkındaki görüşlerimizi açıkladığımız zaman, bu rivâyetin taşıdığı hakikat payı da ortaya çıkmış; bâninin İranlı bir kadın sultan olduğu, fakat tarihin iyi hesaplanmayarak hatalı söylendiği anlaşılmış olacaktır.

H. F. B. L y n c h, umumî olarak, âbidenin «*Selçuklu devri*» yapısı olduğunu; herbiri bir minârede olmak üzere, iki parça hâlinde bulunduğu bildirilen kûfi kitâbeye âit bir iz bulamadığını; geleneğin İran sultanına atfettiği, güneyde yapıya eklenmiş olan yuvarlak türbenin de XIII. asırdan kalan Ahlat türbelerine benzediğini söylemektedir¹⁹.

L y n c h kendisinden evvelkilerin hatâlarını tekrarlamamıştır. Şüphesiz «*Selçulu devri*» tâbiri çok umumî bir târih çerçevesini ifade etmekle beraber, kitâbesi ve vakfiyesi bilinmeyen bir âbidenin târihini o zamanın bilgileri içinde daha teferruatlı olarak tesbit etmenin güçlüğüne kabul etmek lâzımdır. Müellifin, medresenin güneyindeki türbe ile Ahlat türbeleri arasındaki çok yakın benzerliğe işâret etmiş olması eserin târihlenmesi bakımından çok mühimdir. Bu mesele üzerinde türbeyi incelerken duracağız.

1911 de Erzurum'u ziyâret etmiş olan W. B a c h m a n Çifte Minârelinin üzerinde uzun uzun durmuş, âbidenin plânı ile bazı fotoğraflarını neşretmiştir²⁰. Eserin kesin olarak târihlenemediğini söyleyen müellif, kitâbe zannettiği yan eyvanlardaki âyetlerin okunamaması karşısında Çifte Minâreliyi diğer bir medrese ile mukayese ederek târihlemeye çalışmıştır²¹. Fakat Anadolu'da

¹⁹ H. F. B. Lynch, *a. e.*, II, 211 - 212. s.

²⁰ W. Bachman, *a. e.*, 74 - 78. s., 64 - 71. lev.

²¹ *a. e.*, 78. s.

ki medreseleri iyi tanımadığı için mukayeseyi yalnız Karaman'daki Hâtuniye medresesi (783/1381) ile yapmış ve Erzurum'daki Çifte Minâreli'nin Karaman'daki Hâtuniye medresesinden daha eski olmakla beraber mimârisi ve tezyinâtı bakımından XIV. asrı gösterdiği hükmüne varmıştır²².

Şüphesiz, bazı hallerde eserleri yalnız üslûp mukayeseleri ile târihlemek gerekebilir. Ancak bu metod, mimâri ve tezyini unsurların belli bir zaman ve mekânda form, motif, kompozisyon ve teknik bakımından geçirdiği istihâle seyri tâkip ve târihi araştırılan eserin bu gelişme veya değişme zincirinde teşkil ettiği halka tesbit edilmek sûretiyle sıhhatli neticeler verebilir. Üslûp mukayesesi metodu, bilhassa İslâm san'atında, çok dikkatle tatbik edilmedir. B a c h m a n'ın hatâlı ve kifâyetsiz bir mukayese yaptığını söylemek zorundayız. Hatâ, mukayese için seçilen eserle başlamaktadır. Çünkü Karaman'daki Hâtuniye medresesi, portali hemen aynen Sivas'taki Gök Medreseden (670/1271) kopya edilmiş olan arkaizan bir eserdir. Mukayese yalnız portallere inhisar ettirilmiş; üstelik teferruata inilmeden sathî ve umûmî bir karşılaştırma yapılmış; Erzurum'daki Hâtuniye'nin Karaman'daki Hâtuniye'den daha eski olduğunun fakat mimârisi ve tezyinâtı bakımından XIV. asrı gösterdiğinin nasıl anlaşıldığı açıklanmamıştır.

E. D i e z, mevzuumuz olan medreseyi «12. ve 14. asırlar (?)» gibi ikiyüz yıllık bir çerçeve içinde târihlemiş²³, otuz yıl sonra da bu târihi tekrarlamıştır²⁴.

M. F e r i t (Uğur) ile M. M e s u t (Koman) da, müşterek eserlerinde, binânın H. 710 da Bulgan Hatun tarafından yaptırıldığı hakkındaki bir rivâyeti — hiçbir mütalâa serdetmeden — kaydetmektedirler²⁵. Bu rivâyetin 1877-78 Rus işgalinde Erzurum'da bulunmuş olan Y g o r V e l n i k o f adlı bir Rus albayının Erzurum târihine âit tetkiklerinde de yer aldığı T e v-

²² *α. e.*, 79. s.

²³ E. Diez, *Die Kunst der islamischen Völker*. Berlin 1915, 115. s.

²⁴ E. Diez (Çev. O. Aslanapa), *Türk Sanatı. Başlangıcından Günümüze kadar*. İstanbul 1946, 72. s.

²⁵ M. Ferit - M. Mesut, *Selçuk Veziri Sahip Ata ile Oğullarının Hayat ve Eserleri*. İstanbul 1934, 36. s.

f i k B ı y ı k l ı o ğ l u'ya atfen nakledilmektedir²⁶. Bahis mevzuu tetkikleri göremediğimiz için bu târihin ve ismin ileri sürülmesine mesned teşkil eden vesika ve delillerden de habersiz bulunuyoruz. Ancak, H. 710 tarihi ve Bolugan adı Yâkutiye ile Hâ-tuniyenin karıştırılmış olması ihtimâlini hatıra getirmektedir.

Medreseye verilmiş olan târihlerin içinde en yaygın olanı A. Ş. B e y g u tarafından ortaya atılmıştır. Bilindiği üzere, Erzurum vakıfları Kanunî zamanına yeniden tesbit ve tâyin edilmiştir. Bu vakıfları gösteren *Erzurum ve Pasin Livaları Mufassal Defteri*'ndeki «*Vafk-ı Medrese-i Hand Hatun bint-i Keykubad ibn Keyhusrevi'l-Meşhûri bih Sultan Aliyyu'd-Din*»²⁷ kaydına dayanan A. Ş. B e y g u, Çifte Mınâreli'nin Sultan Alâeddin Keykubad'ın kızı Hundi Hâtun tarafından yaptırılmış olduğunu,²⁸ «*Jurnal Azyatik'teki siset pencahiyet ibaresi şeşüset pencahiyek'in yanlış*» anlaşılmasından başka bir şey olmadığını²⁹ ve — A h m e d T e v h i d'e atfen — V a n B e r c h e m'in eserin târihini «*Korpusunda*» H. 651 olarak gösterdiğini,³⁰ bunun da medresenin yapılışına uygun düştüğünü³¹ ileri sürmektedir.

Erzurum ve Pasin Livaları Mufassal Defteri'ndeki kayıt diğer herhangi bir kaynak tarafından desteklenmediği gibi, biraz aşağıda izah edileceği üzere, târihi vakıalara ve devrin siyâsî şartlarına da aykırı düşmektedir. Bu bakımdan bu kaydın sıhhatini tahkik etmek gerekmektedir.

Muahhar olan bütün bu tahrir defterlerinde bir takım yanlışlar mevcuttur. Bu yanlışların dışında bâzı kayıtların da tamamen hilâfı hakikat olduğu tesbit edilmiştir. Meselâ, Sinop'taki «*Alâeddin Câmii*»nin Pervane Mûnü'd-Din Süleyman tarafından 666/1267-68 de yaptırıldığı kitâbelerle sâbit olduğu halde, vakıf kayıtlarında bu eser Sultan Alâeddin'e atfolunmaktadır³². Keza,

²⁶ (Cemal Kutay), *Onların Şehadetleri*. Tarih Konuşuyor - Aylık Tarih Mecmuası, V, 25. sayı, 1966, 2020. s.

²⁷ A.Ş. Beygu, *a.e.*, 127. s.; İ. H. Konyalı, *a.e.*, 338. s.

²⁸ A.Ş. Beygu, *a.e.*, 129 - 130. s.

²⁹ *a.e.*, 130. s.

³⁰ *a.e.*, 125 - 126, 130. s.

³¹ *a.e.*, 129 - 130. s.

³² M.Ş. Ülkütaşır, *Sinop'ta Selçukîler Zamanına Ait Tarihî Eserler*. T.T.A.E.D., V, 1943, 131 ve 138. s.

Defter-i Atık kayıtlarına göre Beyşehir'deki Eşrefoğlu Câmii de Sultan Sencer bin Melikşah tarafından 557/1162 yılında yaptırılmış; Emir Süleyman bin Eşref tarafından 667/1268 de tâmir ettirilmiş³³. Halbuki gerek inşâ kitâbesine, gerek taşa mahkûk vakfiyesine göre câmiin Emir Seyfeddin Süleyman tarafından 667/1268 de tâmir değil, 696-699/1296-1300 târihlerinde doğrudan doğruya inşâ ettirildiği sâbit olduğu gibi; Sultan Sencer'in de câmi yaptırdığı bildirilen 557/1162 târihinden beş yıl evvel, 552/1157 de öldüğü mâlûmdur. Erzurum defterleri de bu kabil yanlış ve hilâfı hakikat kayıtlar ihtivâ etmektedir. Örnek olarak bir tânesini nakletmekle iktifa edeceğiz. Bu defterlerde Ahmediye medresesinin vakıflarından bahsedilirken «*Medrese-i Ahmediye nâm-ı diğer Sultaniye an evlâd-ı Sultan Aliyyu'd-Din*» şeklinde bir ifâde kullanılmıştır³⁴ ki, Ahmediye medresesinde bânisini ve inşâ tarihini gösteren bir kitâbenin de mevcut olduğu mâlûmdur³⁵. Tahrir sırasında, eserler ve kitâbeler gözlerinin önünde durduğu halde, bunları birbirine karıştıran ve İlhanlı eserleri olan bu medreselerin Sultan Alâeddin'in evlâdı tarafından yaptırıldığını yazan kâtiplerin tamamlanmamış, dolayısı ile kitâbesi dahi konulmamış olan Hâtuniye medresesinin Sultan Alâeddin Keykubad'ın kızı Hond (veya Hand, Hundi) Hâtun (?) tarafından yaptırıldığını bildiren ve hangi kaynağa dayandığı mâlûm olmayan beyanlarına itibâr etmenin câiz olamayacağı kanaatindeyiz.

Medresenin Alâeddin Keykubad'ın kızı Hond Hâtun (?) tarafından yaptırıldığı iddiası târihi vâkıalara ve devrin siyâsî şartlarına da uygun düşmemektedir. Alâeddin Keykubad'ın hepsi de ilk zevcesi Melike Âdile'den doğmuş olan kızlarından sâdece birinin adı bilinmektedir. Melike Hatun adındaki bu kız, üvey kardeşi II. Gıyâseddin Keyhusrev tarafından 635/1238 de Halep hükümdarı Melik Nâsır ile evlendirilmiştir³⁶. Bu hâtunun Hond unvânı ile anıldığına dâir bir kayıt mevcut olmadığı gibi, kendisinin ana

³³ Y. Akyurt, *Beyşehir Kitâbeleri ve Eşrefoğlu Camii ve Türbesi*, T.T.A.E.D., IV, 1940, 103 - 104. s.

³⁴ A.Ş. Beygu, *a.e.*, 136. s.; I.H. Konyalı, *a.e.*, 298 ve 340. s.

³⁵ A.Ş. Beygu, *a.e.*, 136 - 137. s.; I. H. Konyalı, *a.e.*, 294. s. vd.; R.H. Ünal, *a.e.*, 56 - 57. s., XX. lev. - 49. res.

³⁶ H. Edhem, *Kayseriye Şehri*, İstanbul 1334, 77. s. : O. Turan, *Keyhusrev II.*, I. A., V, 621. s.

tarafından Eyyübilere mensup bulunması, II. Gıyâseddin Keyhusrev tarafından annesi ve öz erkek kardeşleri öldürtülmüş olması dolayısı ile Anadolu'ya dönmüş ve — hem de Erzurum'da — böyle bir medrese yaptırmış olması düşünülemez. Alâeddin Keykubâd'ın diğer bir (veya iki) kızının varlığından, anneleri Melîke Âdile Hâtun için Kayseri'nin dışında, Sivas yolunun başında yaptırmış oldukları, bugün Çifte Kumbet diye anılan türbenin kitâbesi dolayısı ile haberdar oluyoruz³⁷. Bunlara dâir başka herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Ancak, annelerinin türbelerini Kayseri'de yaptıran bu kızların Moğol işgalindeki Erzurum'da oturduklarını ve orada böyle bir medrese yaptırdıklarını kabul etmek mümkün değildir. Esasen Moğol istilâsından sonra Selçuklu sultanlarından veya hânedan mensuplarından hiçbiri, birkaç türbe hariç tutulursa, herhangi bir eser yaptıramamışlardır. Bu husûsa Erzurum'da Konya Selçukluları ile ilgili herhangi bir âbidenin bulunmadığını da ilâve edelim.

A. Ş. Beygü'nün, Ahmed Tevhîd'den naklen, Van Berchem'in *Korpus*'unda Erzurum'daki Çifte Minâreli'nin târihini 651 H. olarak gösterdiği yolundaki beyânı ise bir yanlışlık eseri olmalıdır. Çünkü değil yalnız C. I. A. da, Van Berchem'in diğer eserlerinde de bu medrese için verilmiş bir târihe tesâdüf edemedik. Esasen müellifin Çifte Minâreli'yi görmediği ve tanımadığı onu câmi zannetmesinden anlaşılmaktadır³⁸.

Eserin bânisi ve târihi hakkında A. Ş. Beygü'nün ileri sürdüğü kanâat ve hükümler S. K. Yetkin tarafından aynen benimsenerek, fakat A. Ş. Beygü'nün zikredilmesi unutulmaması için, ilim âlemine yayılmıştır³⁹. E. Diez, yukarıda kaydettiğimiz târihini buna göre tashih etmiş⁴⁰; Çifte Minâreli medresenin, 651/1253 de Alâeddin Keykubâd'ın kızı Hond Hâtun tarafından

³⁷ H. Edhem, *a.e.*, 86 - 87. s.

³⁸ M. van Berchem, *Arabische Inschriften aus Armenian und Diyarbekr*. C.F. Lehmann-Haupt, *Materialen zur alteren Geschichte Armenien und Mesopotamiens*'den ayrışım, 28. s.; M. van Berchem - H. Edhem, *Matériaux pour un Corpus Inscriptionum Arabicarum*. Troisième Partie - *Asie Mineure*. Le Caire 1910, 31. s.

³⁹ S.K. Yetkin, *Çifte Minare*. İlahiyat Fakültesi Dergisi, II - III 1952, 46. s.; *La Medresa aux «Deux Minarets» d'Erzeroum*. La Revue Française, No. 64, Janvier 1955, 61 - 64. s.; *İslâm Minâresi*; Ankara 1958, 178. s.

⁴⁰ E. Diez - O. Aslanapa, *Türk Sanatı*, İstanbul 1955, 69, 75 - 76. s.

yaptırılmış bir Selçuklu eseri olduğu hükmü âdeta kesinlik kazanmıştır.

İlk defa İ. H. Konyalı *Erzurum ve Pasin Livaları Mufassal Defteri*'ndeki kaydın, dolayısı ile bu kayda istinat ettirilen hükümlerin yanlış olduğunu ve bu medresenin XIII. yüzyılın son çeyreği ile XIV. yüzyılın ilk on yılı arasında ve muhtemelen Keyhatu'nun karısı Hand Padişah Hâton tarafından yaptırılmış olacağı tezini ortaya atmış⁴¹; ancak, bizim de katıldığımız bu görüş delillerle izah edilmediği için itibâr görmemiştir.

S. K. Yetkin daha sonraki neşriyatında da 1253'tarihini tekrarlamış⁴²; *İslâm Mimarisi* adlı kitabının üçüncü baskısında Çifte Minâreli'ye ayırdığı kısımda aynı târihte ısrar etmiş⁴³; fakat eserinin sonuna eklediği «*Erzurumda Çifte Minareli Hakkında Açıklamalar*» başlığını taşıyan kısımda ise medresenin «*İthanlılarla hele Padişah Hatunla hiç bir ilişkisi*» olamayacağını; «*Kesin olmamakla beraber bu âbidenin şimdiye kadar kabul edilmiş bulunan inşa tarihine aykırı olarak, 1237 ile 1242 yılları arasında*» ve «*Mahperi Hatun tarafından yaptırılmış olabileceğini*» «*bir ihtimal olarak*» ileri sürmüştür⁴⁴.

S. K. Yetkin'in bu defa kendi buluşu olarak ortaya attığı bu tez de ne mantık, ne tarih, ne üslûp bakımından bir temele oturtulmamıştır. Şöyle ki :

Medresenin inşasında kale duvarlarından faydalanılmış olması, eserin Moğol istilâsına takaddüm eden yıllarda yapıldığını farz etmeye imkân vermez. Moğolların Anadolu'ya, Selçuklu ülkesine de girmeleri ihtimâli karşısında icâbeden bütün siyâsî ve askerî tedbirleri alan Alâeddin Keykubâd'ın (1219 - 1237) Doğu Anadolu'daki kaleleri de ve bu meyanda Erzurum kalesini de tâmir ve tahkim ettirdiği bilinmektedir⁴⁵. II. Gıyâseddin Keyhusrev'in (1237-

⁴¹ İ. H. Konyalı, a.e., 338. s. vd., 347, 352. s.

⁴² S.K. Yetkin, *L'Architecture Turque en Turquie*, Paris 1962, 22. s.

⁴³ S.K. Yetkin, *İslâm Mimarisi*, 3. Baskı, Ankara 1965, 106. s.

⁴⁴ a.e., 271 ve 273. s.

⁴⁵ İbni Bibi (Çev. M. Nuri Gençosman), *Anadolu Selçukî Devleti Tarihi*: Ankara 1941, 162. s.; O. Turan, *Keykubâd I.*, I., A., 655 - 656. s.; N. Sevgen, *Anadolu Kaleleri*. I. Ankara 1959, 108. s.; İ. H. Konyalı, a.e., 105. s.

1246) zamanında ise istilâ tehlikesi büsbütün artmış ve nihâyet 1242 de, Bayçu Noyan kumandasındaki Moğol ordusu Erzurum'u zapt ve ağır şekilde tahrip etmiştir. Böyle bir istilânın beklendiği bir devirde, sûra bitişik, üstelik kalenin bâzı kısımlarını da içine alan büyük bir medresenin inşâ edilmiş olmasını ihtimâl dâhilinde görmüyoruz. Çünkü medresenin sûra bitişik olarak yapılması, kalenin Tebriz Kapısına yakın çok mühim bir kısmının müdâfaa sını güçleştireceği gibi, bu kısımdaki sûrun tahribi de medresenin tahribi olacaktır⁴⁶. Sûrdan bu şekilde faydalanma, ancak, kalenin fonksiyonunu tamamen kaybettiği bir devir için bahis mevzuu olabilir. Bu devir, Memlûk Sultanı Baypars'ın seferinden sonra Abaka Han tarafından Anadolu Selçuklu Sultanlığının bir eyâlet hâlinde, kesin olarak İlhanlığa bağlandığı (1277) devirdir⁴⁷. Artık İlhanlı İmparatorluğunun yıkılışına kadar Erzurum'un bir sûra ihtiyacı olmayacaktır.

Üslûp husûsiyetleri de, medresenin 1237-1242 yılları arasında yapılmış olduğunu ileri sürmeye imkân vermemektedir. Eserin üslûbu hakkındaki görüşlerimizi aşağıda açıklayacağız. Bu sebeple burada, sâdece bu târihin isâbetli olmadığını göstermek için, bir-iki husûsa, meselâ, Anadolu'da Moğol istilâsından evvel yapılan bütün medreselerin minâresiz olduğuna; portalleri çerçeveleyen tezyini şeritlerin hiçbir eserde üçü geçmediğine; bu şeritlerde mutlaka yıldız ağlarının bulunduğuna işâretle yetiniyoruz.

Medresenin 1237-1242 yılları arasında yaptırılmış olabileceği ihtimâli bertaraf edilince, Mahperi Hâtun'un da Hâtuniye'nin bânisi olamayacağı kendiliğinden meydana çıkmaktadır. Köseadağ hezîmetini müteakip iltica ettiği Kilikya Ermeni kralı tarafından teslim edildiği Moğolların elinde bir müddet esir kalmış olan Mahperi Hâtunun, bir Moğol üssü hâline gelmiş bulunan Erzurum'da 1242 den sonra herhangi bir eser yaptırması ise siyasî ve iktisadî

⁴⁶ Nitekim medrese bu durumdan dolayı Osmanlılar zamanındaki muhasaralarda çok zarar görmüştür. (*Evlîya Çelebi Seyahatnamesi*, II, Dersaadet 1314, 211. s.). Saltuklulardan kalan tonoz ile, bilhassa, bu tonozun önüne yapılmış olan tâkkemerin bu muhasaralar sırasında gülle isabeti ile yıkılmış oldukları tahmin edilir.

⁴⁷ Aksarayî (Çev. M.N. Gençosman), 191-193-224-226, 265. s. vd.; Z.V. Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, 224, 236-237, 276-277. s.; O. Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesîkalar*, 1-3. s.

şartlar bakımından asla vârit olamaz. Bununla berâber, Mahperi Hâtunun bu medrese ile hiçbir alâkasının bulunmadığını başka bir noktadan daha ispata çalışacağız.

Bilindiği üzere, Hâtuniyenin güney tarafında, büyük eyvana açılan bir türbe mevcuttur. Bu türbe, hiç şüphesiz, medresenin bâ nisi için yaptırılmıştır. Mahperi Hâtunun türbesi ise Kayseri'deki külliyesinde bulunmaktadır. Çifte Minareli'nin bânisi Mahperi Hâtun olsa idi, bu iki türbeden birinin yapılmaması gerekirdi. Durum çok açık olmakla berâber, herhangi bir şüpheyeye yer bırakmamak için, Erzurum'daki türbenin medrese ile beraber yapılmamış olduğu hakkında ileri sürülen iddiaları da cevaplandırmamız gerekmektedir.

S. K. Yetkin'e göre, türbenin ve medresenin her ikisi de Selçuklu eseri olmakla berâber türbenin medrese ile aynı zamanda yapılmış olduğu ihtimâli mantıkî olarak pek kabul olunamaz. Çünkü, bir yandan, böyle derin bir dehlizden geçilerek içine girilen bir Selçuklu türbesinin şimdiye kadar bilinmemesi, diğer yandan, Selçuklu medreselerinde bir odanın umûmiyetle türbe olarak kullanılması bu ihtimâli ortadan kaldırmaktadır ve türbenin eyvanın gerisinde sonradan eklenmiş olması gerekmektedir⁴⁸. Görüldüğü üzere mütellif türbenin medreseden sonra yapıldığını herhangi bir vesikaya veya üslûp farkına değil, Selçuklu türbe ve medreseleri hakkında kendine has bir kanaate dayanarak ileri sürmektedir. Burada evvelâ, medresenin de, türbenin de Selçuklu yapıları olduğu peşin hükmü ile meseleye bir izah yolu arandığına işâret etmek lâzımdır. Medrese ve türbe Selçuklu eserleri değilse, Selçuklu medrese ve türbeleri için ileri sürülmüş olan fikirler de bu eserler için geçerli olmayacaktır. Kaldı ki, Çifte Minareli'de türbeye bir dehlizden geçilerek girilmesi, türbenin daha evvelden mevcut olan bu dehlizin bir başına eklenmesi zarûretinden doğmuş olan husûsi bir hâldir. Yoksa türbe bilhassa önü dehlizli olarak inşâ edilmiş değildir. Selçuklu medreselerinde çok defa bir oda veya eyvanın — yine çok defa üstte ayrı bir mimârî gövde hâlinde belirtilmek üzere — türbe olarak ayrıldığı mâlumdur. Ancak mevzuumuz olan medresede oda veya eyvanlardan herhangi biri türbe olarak tefrik

⁴⁸ S.K. Yetkin, *Çifte Minare*. 47. s.; *L'Architecture Turque en Turquie*. 24. s.; *İslâm Mimarisi*. 3. Baskı, 107 - 108. s.

edilmiş değildir. Bu husus — S.K. Y e t k i n'in zannı hilâfına — güneydeki türbenin, medreseye sonradan eklendiğine değil, medrese ile birlikte düşünülüp yapıldığına bir karine teşkil eder. Diğer taraftan, Anadolu'daki İlhanlı devri eserlerinde veya İlhanlı devri üslûbunun devamı olan daha geç eserlerde türbenin esas yapı ile irtibatlı, fakat yapının dışında ayrı bir gövde olarak inşa edilmesi sık rastlanan bir tarzdır⁴⁹. Bunlardan Yâkutiye medresesindeki türbe esas eyvanın gerisine yapılmıştır. Hiç değilse bu örnek karşısında Hâtuniyenin de aynı tarzda inşa edilmiş olabileceğini düşünmek gerekirdi. Esasen, sonradan yapılan bir türbe için medresenin eyvan duvarını yıkmak da bize mâkul görünmemektedir. Çünkü medresenin önündeki ve arkasındaki sâha binâdan ayrı bir türbe inşâsına müsaittir. İlâve edilecek türbenin medrese ile mutlaka irtibatlı olması istendiği takdirde dahi, eyvanı bozmak da gerekmezdi, mimar türbenin girişini — Yâkutiye'de olduğu gibi, — eyvanın yanındaki odalardan birine bağlayabilirdi.

Türbenin medrese ile birlikte yapıldığını izaha çalışırken Saltuklulardan kalmış olan ve medresenin büyük eyvanını teşkil eden dehlizin mâhiyetini araştırmak da bize bazı ip uçları verebilir. Bu tonozlu yapı kalenin tam güney - doğu köşesinde ve güney duvarına dik olarak bulunmaktadır. Her ikisi de Saltuklu yapısı olan kale ile onun bu kadar yakınında yer alan bu tonozlu yapı arasında her halde bir münâsebet bulunmalıdır. Bu tonozlu kısmın bir eyvan olarak yapıldığı düşünülemez. Çünkü 9.83 x 15.85 m. ölçüsünde⁵⁰ olan bir eyvan - bilhassa Saltuklu devrinde ve kale içinde - ne bir medreseye, ne de bir saraya âit olamayacak kadar büyüktür. Ayrıca, bu yapının nisbetleri de bildiğimiz eyvan nisbetleri değildir. Eyvanlar umumiyetle kare veya kareye yakın bir dikdörtgendirler. Bu sebeplerden dolayı bu derin dehliz ancak kale ile ilgili bir yapı olabilir. Erzurum kalesinin kuzey - doğuda Gürcü Kapısı, doğuda Tebriz Kapısı, batıda Erzincan Kapısı, güneyde de Yeni Kapı olmak üzere dört kapısı vardır. Adından da anlaşılacağı gibi,

⁴⁹ Meselâ Amasya'daki Gök Medrese, Beyşehir'deki Eşrefoğlu, Niğde'deki Sungur Bey câmilerinde, Erzurum'daki Yakutiye medresesinde, Karaman'daki Alâeddin Ali Bey külliyesinde, İbrahim Bey imâretinde ilh. olduğu gibi.

⁵⁰ Bu ölçüler bugünkü eyvanın ölçüleridir. Tonozlu yapı aslında daha derindir. Lütfen plânı inceleyiniz.

Yeni Kapı diğerleri ile çağdaş değildir. Bu kapı 1150/1737. de⁵¹ Çifte Minâreli'nin bulunduğu köşeden başlayarak Ortakaleyi güneyden kuşatmak üzere yapılan yeni bir sûr üzerine açılmıştır. Bu sûrun yapılması da, Çifte Minâreli'nin bulunduğu köşeden itibaren kalenin güney duvarının bozulmuş veya ortadan kalkmış olduğunu göstermektedir. Bittabi Saltuklu kalesinin güney yönünde de bir kapı bulunması gerekirdi. Ortadan kalkmış olan bu kapı, Hâtuniye'nin güney eyvanını teşkil eden tonozlu yapı olmalıdır. Aslında bir eyvan olmadığını yukarıda belirtmeye çalıştığımız bu kalıntının Saltuklu kalesinin güney kapısı olduğu düşünülürse, iki başı da açık bir dehliz biçiminde tasavvur edilmesi gerekir. Bu dehliz kuzey tarafındaki açıklıkla medreseye bağlanmış, güney tarafındaki açıklığın önüne de türbe inşâ edilmiştir (plân ve 25, 29. res.). Dehlizin medreseye bakan ağzında eski büyük kemerden iki yanda kalan parçaları bugün de görmek mümkündür (25-26. res.). Bu kemer kalıntılarının sâdeliği de tonozlu yapının sivil veya dinî bir esere âit olmadığı fikrini desteklemektedir. Hattâ, dehliz kemerinin medresenin ihtişamı ile bağdaşmayan sâdeliğini gözden saklamak için mimar onun önüne, inşâî bir fonksiyonu olmayan ve diğer hiçbir medresede görülmeyen, bir süs kemeri inşâ etmiştir (plân ve 13, 25-26. res.). Diğer taraftan mimarın medreseyi yaparken kale duvarlarından olduğu gibi ve âzamî derecede faydalandığına, hattâ medrese için bu köşenin bu sebeple bilhassa seçildiğine ve plânın bu kalıntılara göre tanzim edildiğine dikkat edilirse, türbeyi yerleştirmek için hiçbir yerin yıkılmadığı, bil'akis dehlizin güney tarafındaki açıklığın da türbe ile kapatılmak yoluna gidildiği kolayca anlaşılır. Türbenin iç tezyinâtının da medreseninki gibi yarım kalmış olması, her iki binânın bir bütün olarak düşünülüp yapıldığı hususunda başka bir delil teşkil eder. Aynı ayrı her iki yapıyı da aynı yıllara götüren üslûp mukayeseleri daha ileride ele alınacaktır. Fakat işâret ettiğimiz bu hususların dahi türbenin medreseye daha geç bir devirde eklenmeyip berâber inşâ edildiklerini, dolayısı ile Mahperi Hâtunun bu yapılarla bir alâkasının olamayacağını göstermeye yettiği kanaatindeyiz.

Devamlı olarak bu medresenin târihini araştıran S. K. Y e t k i n son yayınladığı eserinde ise, her türlü mes'uliyetten âzâde

⁵¹ A.Ş. Beygu, *a.e.*, 21 - 22. s.; İ.H. Konyalı, *a.e.*, 92. s.

olarak, medresenin hem 1240 lardan sonrasının yapı özelliklerini taşıdığını ve muhtemelen 1250 ile 1275 yılları arasında yapıldığını; hem de «*şimdiye kadar kabul edilmiş bulunan inşâ tarihine aykırı olarak 1237-1242 yılları arasında yapılmış olabileceğini*» söylemektedir⁵².

Bu, her ikisi de mesnedden mahrum, üstelik birbirini nakzedilen faraziyelerin altı satır içinde bir arada ileri sürülmesi karşısında, ilmin sınırlarını aşmamak için, müellifin fikirlerini aynen nakletmekle yetiniyoruz.

J. M. Rogers, Sivas'taki Gök Medrese ile Erzurum'daki Çifte Minâreli'nin üsluplarını mukayese ettiği mufassal makalesinde, Erzurum'daki Çifte Minâreli'nin Gök Medresenin ustasına ilham verdiğini⁵³ ve Erzurum'daki Çifte Minârelinin 1265 târihli başka bir vakfiyede zikredildiğini⁵⁴, dolayısı ile bu târihin mevzuumuz olan medrese için bir *terminus ante quem* teşkil ettiğini medresenin bu târihten birkaç yıl evvel yapıldığını kabul etmek gerektiğini, bunun da stilistik delillerle uyduğunu söylemektedir⁵⁵.

Üslup mukayeselerinin Erzurum'daki Çifte Minâreli'nin Sivas'taki Gök Medrese'den evvel yapıldığı tezini desteklemediği aşığıda görülecektir. Makalede, İstanbul'da bulunduğu kaydedilen fakat hangi esere âit olduğu, İstanbul'da hangi kütüphâne veya koleksiyonda muhafaza edildiği bildirilmeyen, hattâ târihi dahî sâdece milâdi olarak gösterilen bir vakfiyenin mevcudiyetine dâir haberi ve buna istinat ettirilen hükümleri ciddi telâkki etmekte mâzûruz⁵⁶.

J. M. Rogers, son olarak yayınladığı makalesinde ise, evvelce ileri sürdüğü tarihten vazgeçerek Erzurum'daki Çifte Minâ-

⁵² S.K. Yetkin, Türk Mimarisi. İstanbul 1970. 56. s.

⁵³ J.M. Rogers, *a.e.*, 81. s.

⁵⁴ *a.e.*, 84. s.

⁵⁵ *a.e.*, 85. s.

⁵⁶ 1967 de Cambridge'de yapılan Milletlerarası III. Türk Sanatları Kongresinde karşılaştığımız müellife bahsettiği vakfiyenin hangi arşiv, müze, kütüphane veya koleksiyonda bulunduğunu ve bu vesikayı bizzat görüp görmediğini sordum. Cevaben, kendisinin vakfiyeyi görmediğini; nerede olduğunu da bilmediğini; hatırlamadığı kimse-lerin kendisine böyle bir vakfiyenin mevcudiyetinden bahsettiklerini söyledi.

reli'yi «*muhtemelen 1250 lerin başı*» olarak tarihlendirmekte, fakat bu hususta hiçbir açıklama yapmamaktadır.

R. H. Ü n a l, Erzurum âbideleri hakkındaki monoğrafisinde Çifte Minâreliyi XIII. yüzyılın ikinci yarısına koymaktadır⁵⁸. Uzun ve emekli bir çalışmanın mahsûlü olan böyle bir eserde, üzerinde çok münâkaşa edilmiş-bulunan bu medrese hakkında teklif edilen târih yarım asırlık çok umûmî bir çerçeve olmamalı idi.

A. K u r a n, Anadolu meareseleri hakkındaki gerçekten değerli eserinde, makalemizin başında ele aldığımız kitâbe metninin târihinin yanlış kopya edildiğini kabul ederek H. 351 târihini H. 551 olarak düzeltmek suretiyle, metinde adı geçen Melik Han'ın Kirman Selçuklularının sultanı Melik Şah (1142 - 1156) veya daha yakın ihtimalle, Erzurum'da hüküm sürmüş olan Melik İzzeddin Saltuk (1145 - 1174) olduğunu ileri sürmekte, «*Kitabede bahis konusu olan mescid ile birkaç hücreden müteşekkil medreseden bugünkü muazzam medresenin işletilebileceği*»ni, «*zaten yılda 3500 akçelik bir gelirle ancak mütevazî bir medresenin işletilebileceği ve dolayısı ile kitabenin Çifte Minareli medreseye ait olmayıp yerinde bulunan daha eski bir medrese kitabesi olduğu ortaya çıkmaktadır*» demektedir⁵⁹.

A. K u r a n'ın bu fikirlerine iştirâk etmek bizce kabil değildir. Müellif, târihin hatâlı kopya edilebileceğini düşündüğü için «*Sultan Melik Han*»ı sağlam bir hareket noktası olarak kabul etmiş ve bulabildiği Melik Han'lara göre târihi düzeltmiştir. Ancak üzerinde durduğu Melik Han'ların hiçbiri Halife olmadığı gibi Han da değildir. Birincisi sadece *Kirman Sultanı Melikşah*'tır. Diğeri ise, *Melik İzzeddin Saltuk*'tur. Burada «*Melik*», Saltuk'un diğer adı değil ünvândır. Yani Saltuk sultan da değildir, meliktir. Binâenaleyh bu temele dayanan bir düzeltme sıhhatli olamaz. Esâsen kitâbe kopyasını hiçbir şekilde düzeltmenin mümkün olamayacağını makalemizin baş taraflarında ortaya koymuştuk.

⁵⁷ J.M. Rogers, *Recent Work on Seljuk Anatolia*. Kunst des Orients, VI. 2, 1970, 141. s.

⁵⁸ R.H. Ünal, *a.e.*, 101. s.

⁵⁹ A. Kuran, *a.e.*, 120 - 122. s.

A. K u r a n, ayrıca, bugünkü medresenin yerinde daha eski ve küçük bir medresenin bulunduğunu kabul etmektedir. Ancak burada bir sual cevapsız kalmaktadır. Bugünkü Çifte Minâreli için bile çok büyük ve nisbetsiz olan 9.83 x 15.85 m. ölçüsündeki eyvan nasıl bir mescidle birkaç hücreden ibâret mütevazi bir medreseye âit olabilir? Keza, Saltuklular zamanında sûra bitişik bir medresenin yapılamayacağını ve bugünkü eyvanın da aslında eyvan olmadığını ve olamayacağını yukarıda izah etmiş bulunuyoruz.

Buraya kadar, Hâtuniyenin târihi ve hâmisî hakkında ileri sürülmüş olan muhtelif fikirleri münâkaşa ederek isâbet derecelerini araştırdık. Görülüyor ki mesele henüz halledilebilmiş değildir. Şimdi üslûp husûsiyetleri ile birlikte bütün verileri kıymetlendirerek eserin târihini ve bânisini tesbite çalışacağız.

Medresenin sûr duvarından faydalanılarak yapılmasının kale nin fonksiyonunu tamamen kaybettiği bir târihi işaret ettiğini yukarıda izah etmiştik. Bu bakımdan, Anadolu Selçuklu Sultanlığının bir eyâlet olarak İlhanlığa bağlandığı 1277 yılı medrese için bir *terminus post quem* teşkil etmektedir. Bittabi, bizi, medresenin inşâsına hemen aynı yılda başlandığını kabule zorlayan bir sebep mevcut değildir.

Bilindiği üzere Hâtuniye medresesi iki katlıdır. Bu bakımdan en yakın benzerleri Sivas'taki Çifte Minâreli⁶⁰ ile Tokat'taki Gök Medrese (1270 - 80) dir⁶¹. Medreselerde çift minâre de ilk olarak, her ikisi de Sivas'ta bulunan Gök Medrese ile Çifte Minâreli medresede görülür. Portalin üzerinde yükselen çift minâresi ile bu iki medrese Erzurum'daki Hâtuniye'nin en yakın paralelleridir. Anadolu'daki çift minâreli portallerin son örneği Niğde'deki Sungur Bey Câmii'nde (736/1335) bulunmaktadır. Daha önce Yâkutiye'de

⁶⁰ Sivas'taki Çifte Minarelide' yaptığımız kazılar tamamlanmıştır. Tesbit ettiğimiz yükseklik ölçüleri ve bulduğumuz üst kata âit kısa sütunlar, neşrine hazırladığımız bu medresenin iki katlı olduğunu göstermektedir. Bu hususu 1967 de Cambridge'de yapılan Milletlerarası III. Türk Sanatları Kongresine sunduğumuz bir tebliğde de belirtmiştik.

⁶¹ Sivas'taki Gök Medrese'nin iki katlı olduğu yolunda ileri sürülen görüşleri (A. Gabriel, *Monuments Turc d'Anatoli*. II, Paris 1934, 157 - 158. s.; S. K. Yetkin, *İslâm Mimarisi*. 3. Baskı, 112 s.) çok şüphe ile karşılıyoruz. Bu bakımdan onu iki katlı medreseler arasında saymadık.

(1310), bir gelişme olarak minârelerin portalin üzerinden cephenin köşelerine alındığını görüyoruz.

Dilimli minârelerin Anadolu'daki sayısı çok mahduttur. Fakat eldeki örnekler göre, zaman içinde dilim adedinin arttığı müşâhede edilmektedir. Hâtuniyenin minâreleri bu değişme seyri içinde Antalya'daki Yivli Minâre'den (takriben 1280)⁶² sonraki sırayı almaktadır.

Portallerin çıkıntı teşkil eden yan yüzleri de, gerek Sivas'ta bulunan Çifte Minâreli ve Gök Medresede, gerek Erzurum'daki Hâtuniye ile Yâkutiye medreselerinde aynı kompozisyon anlayışı ile süslenmişlerdir⁶³. Hâtuniye'nin cephesinde yer alan büyük palmet demetlerini ise, yine Gök Medrese (Sivas) ile Yakutiye'de ve Kayseri'deki Döner Kümbet'te (1280 - 1290) görüyoruz (31 - 33. res.).

Hâtuniye'nin portalindeki tezyini şeritler de mühim mukayeselere imkân vermektedir. Moğol istilâsından evvel yapılmış olan portallerin çerçevelerinde umûmiyetle bir veya iki, istisnâî olarak da üç tezyini şerit mevcuttur. Bu şeritler yıldız kompozisyonları veya hendesi örgüler ile doldurulmuşlardır. Rûmî nâdiren başkemer üzerinde bulunur. İstilâdan sonraki eserlerde şeritlerin enlerinin daralıp adetlerinin arttığı ve yıldız kompozisyonları ile hendesi ağların yerlerini tedricen rûmiye terkettikleri müşâhede edilmektedir. 1270 den sonra yapılan eserlerin bir kısmı beş tezyinât şeridi ihtivâ etmektedir. Bunların en az üç tanesi rûmî ile süslenmiştir. Sivas'taki Gök Medrese ile Çifte Minâreli'de birer şerite in-

⁶² H. Karamağaralı, *Anadolu'da Moğol İstilâsından Sonra Yapılan Dinî Mimarlık Eserlerinin Plân ve Form Özellikleri*. Basılmamış Doçentlik tezi, 27. s., 90. not.

⁶³ Divriği Ulu Câmiinin batı portalinde de yan kısımlar işlenmiştir. Ancak, bu eser devrinin üslûbu ile uyuşmayan, istisnâî bir tezyini üslûp gösterir. Bu câmiin kuzey ve batı portalleri ile Darüşşifa'nın portaline ne şema ne de tezyinat bakımından Anadolu'daki ne çağdaş, ne de daha evvel veya daha sonra yapılmış eserlerin hiç birisinin portaline benzemez (S. Ögel, *Bir Selçuk Portalleri Grubu ve Karaman'daki Hatuniye Medresesi Portaline*. Yıllık Araştırmalar Dergisi. II, 1957, 117. s.; S.K. Yetkin, *Türk Mimarisi*. 1970, 46. s. ve *L'Architecture Turque en Turquie*. 18 - 19. s.). Câmiin, Anadolu Selçuklu portallerine yakın bir üslûpta yapılmış olan doğu portaline (S.K. Yetkin, *L'Architecture Turque en Turquie*. 19. s.; A. S. Ülgen, *Divriği Ulu Camii ve Darüş-Şifası*. Vakıflar Dergisi, V, 1962, 93 - 94. s.) dahi bir çok bakımlardan ancak XIII. yüzyılın son çeyreğinden itibaren yapılmış eserlerle kıyaslanabilir. Bu sebeple bu külliye'nin portallerini Hatuniye'nin tarihlenmesi ile ilgili mukayeselerin dışında bırakıyoruz.

hisâr eden hendesi ağların Beyşehir'deki Eşrefoğlu Câmiinde tamamen kalktığını görüyoruz (34 - 35. res.). Erzurum'daki Hâtuniye medresesinin portalinde bulunan şeritlerin beşi de, Eşrefoğlu Câmiindeki gibi, yalnız rûmilerle ve nebâti motiflerle doldurulmuştur⁶⁴. Bunlardan başka motiflerin baroklaşması da bu portaline Eşrefoğlu Câmiinin ve Amasya'daki Bimârhâne'nin portallerine yaklaştırır.

Hâtuniye medresesinin portalinde, palmet demetlerinin altında bulunan ejderler (1, 5 - 6. res.), Anadolu'da muhtelif eserler üzerinde görülen bütün örnekler arasında, yalnız, 1300 yılı civarına târihlenen bâzı Ahlat mezar taşlarındaki ejderler ile mukayese edilebilirler. Biçimleri ile bir kemeri andırmaları, birer halkadan ibâret kıvrımları, kısa gövdelerine nisbetle başlarının çok büyük olması ve bilhassa yüzlerinin detaylı işlenmesi bakımından Ahlat mezar taşlarındaki ejderler ile⁶⁵ Hâtuniye'nin ejderleri arasında aynı menşei ve aynı devri işâret eden yakın bir akrabalık mevcuttur (6, 36. res.).

Üslûp mukayeseleri Hâtuniye medresesi ile Sivas'taki medreseler (670/1271 - 72), Beyşehir'deki Eşrefoğlu Câmi (696 - 699/1296 - 1300), Yâkutiye medresesi (710/1310) ve XIII. yüzyılın son çeyreği ile XIV. yüzyılın hemen başlarında yapılmış olan diğer bâzı eserler arasında, müşterek bir *devir üslûbunu* işâret eden paraleller bulunduğunu ortaya koymaktadır. Ancak, Hâtuniye'nin Sivas'taki medreselerden evvel yapılmış olamayacağını hattâ 1277 yılının bu medrese için bir *terminus post qucm* teşkil ettiğini yukarıda izah etmiştik. Diğer taraftan, siyâsi ve içtimâî şartların neticesi olarak, Beyşehir'in Erzurum'a göre tâli bir merkez ve Eşrefoğlu Câmiinin de umûmî havası ve işçiliği bakımından özentili bir taşra eseri olduğu dikkate alınır, Hâtuniye medresesinin bu eserden daha önce yapıldığını kabul etmek gerekmektedir. Böylece Hâtuniye medresesinin 1277 - 1296 yılları arasında yapılmış olabileceğini umûmî olarak ifade etmiş oluyoruz. Erzurum gibi inşaat mevsimi mahdut bir yerde böyle bir eserin ancak beş yılda ik-

⁶⁴ S.K. Yetkin, *Çifte Minâre*. 48. s.; *İslâm Mimârîsi*. 1958, 184 - 185. s.; *L'Architecture Turque en Turquie*. 27. s. ve *Türk Mimârîsi*. 52. s.; S. Ögel, a.e., 117. s. ve *Einige Bemerkungen zum Sternsystem in der Steinornamentik der Anatolischen Seldschuken*. Beitrage zur Kunstgeschichte Asien, Istanbul 1963, 172. s.

⁶⁵ B. Karamağaralı, *Ahlat Mezartaşları*, Ankara 1971, ... (Baskıda)

mâl edilebileceğini de hesaba katmak lâzımdır. Buna göre, biraz yukarıda kaydettiğimiz sınır taşı iki târihin ortalaması olarak, Hâtuniye'nin 1285 - 1290 yılları arasında yapılmış bulunduğunu ile ri sürebiliriz.

Dehlizin güneyindeki türbenin medrese ile birlikte yapılmış olduğunu daha önce izah etmiştik. Dolayısı ile türbe de medreseye göre târihlenmiş olmaktadır. Ancak, türbeyi başlıbaşına bir yapı olarak ele almak ve bâzı mukayeselerle ayrıca tarihlemek de mümkündür. Böylece, medreseye verdiğimiz târihin sıhhatini başka noktalardan da tahkik etmiş olacağız.

Türbe emsâlleri gibi iki katlıdır. Kuzeyde bulunan ve sahanlığına iki yandan merdivenle çıkılan portal, medresenin büyük eyvanını teşkil eden dehlize açılmaktadır. Sahanlığın altındaki kapıdan girilen mumyalık haçvârî plânlı ve çapraz tonoz örtülüdür.

Türbenin gövdesi içte oniki nişli, dışta oniki kenarlıdır. Nişler, üstte kemer teşkil eden müteaddit silmelerle birbirlerinden ayrılmışlardır (28. res.). Gövde, yukarıda, niş kemerlerinin aralarında bulunan pandantiflerle dâireye çevrilmekte ve müteaddit silmelerden müteşekkil bir kornişin üzerine çapı 9 metreyi aşan yarım küre biçiminde bir kubbe oturmaktadır. Kible mihverî üzerindeki nişlerde portal ve mihrap, doğu-batı mihverindeki ve mihrabın iki yanındaki nişlerde de— alttakiler büyük, üsttekiler küçük olmak üzere— ikişerden sekiz pencere bulunmaktadır. Portalin iki yanında yer alan nişler ise birer kapı ile girilen hücreler halindedir. Bunlardan batıdaki bir merdivenle dışarıya açılmaktadır. Bu yolla, medreseden geçmeden de türbeyi ziyâret imkânı sağlanmıştır. Ancak, taş döşeli zeminde bir sandûka mevcût olmadığı gibi, daha önce konulmuş ve sonradan kaldırılmış bir sandûkaya âit herhangi bir ize de tesadüf edilememiştir.

Türbenin dış yüzündeki oniki kenarın herbiri, üstte kemer teşkil eden iç içe dört sıra silme ile çerçevellenmiştir (29 res.). En dıştaki silme burmalı ve plâstiktir. Türbenin dehlize bağlandığı kısma rastlayan kemerlerin silmeleri ancak tonoz hizâsına kadar inmekte ve tonozun şekline tâbi olarak farklı seviyelerde nihâyet bulmaktadır (29. res.). Gövdeyi çepeçevre kuşatan bu kemer dizileri köşelerin keskinliğini gidererek oniki kenarı yuvarlaklaştır-

maktadır. Esasen gövde, üstte kemerlerin başladığı seviyeden itibaren üstüvâneye çevrilmekte, bu kısmın yukarısında da süslü, dâirevi kuşaklar ve mukarnaslı korniş yer almaktadır (29. res.). Külâh mahrûtîdir ve tepesinde taştan topuz biçiminde bir alem bulunmaktadır. Alemden korniş hizâsına kadar inen taş çubuklar külâhın sathını oniki dilime bölmektedir. Her dilimde, yine taştan silmelerle, altta birbirine bitişik ikişer, külâhın orta kısmında da birer tezyinî kemer meydana getirilmiştir (28. res.). Böylece, külâh sathının türbenin çok kenarlı ve kemerlerle çepeçevre kuşatılmış gövdesi ile tezaad teşkil edecek olan düzlüğü giderilmiş olmaktadır.

Devrin hemen bütün kümbetlerinde bulunan kare plânlı, yüksek ve köşeleri çalılık kaide burada mevcut değildir. Mahzen katı duvarlarının ancak mazgalların açılmasına imkân verecek kadar kısmı toprağın üzerinde inşâ edilmiştir.

Portal sökülmiş görünmektedir. Fakat ne zaman, niçin ve çerçeveyi taşmadan nasıl bu kadar muntazam sökülmiş olduğunu ve sökülen parçaların nerede bulunduğunu bugün için izah imkânına sahip değiliz. Portalin tezyinatı hakkında hiçbir bilginin bulunmayışı büyük bir talihsizliktir. Türbenin iç kısmında alabaster kaplamaların üzerine işlenmeye başlamış olan rûmî tezyinat da yarım kalmıştır. Bu tezyinat kompozisyon şeması bakımından medresenin portalini çerçeveleyen şeritlerden en dıştaki ile bir yakınlık göstermektedir. Türbenin dış yüzünde yalnız kornişin altında bulunan enli kuşak, uçları rûmî kıvrımları ile biten şeritlerin teşkil ettiği hendesi bir örgü ile süslenmiştir.

Türbeyi belli başlı hususiyetleri ile kısaca tanıttıktan sonra, târihini araştırmaya geçmeden, Selçuklu ve İlhanlı devri üslupları arasındaki bâzı mühim farklara — mevzuumuz bakımından — işâret etmeyi de gerekli buluyoruz.

İlhanlılar devrinde Anadolu'da bilhassa medrese ve türbe yapılmasına ehemmiyet verilmiştir. Bu hususun izahı bu makalenin çerçevesi dışında kalmaktadır. Biz burada sâdece, türbelere verilen ehemmiyetten dolayı türbe tiplerinde büyük değişiklikler olduğunu ve bu meyanda tezyinî kemer dizileri ile çepeçevre kuşatılmış oniki kenarlı ve yuvarlak gövdelerin, daha sonra bazı

eserlerde ikinci bir gövdeye tahavvül edecek olan yüksek kaidele-
rin, mahrûti külâhların, müteaddit sıralardan müteşekkil mukar-
naslı kornişlerin ve bu kornişlerin altında yer alan tezyini kuşak-
ların da bu devirde ortaya çıktığını, ayrıca pencere adedinin art-
tığını ve ölçülerin büyüdüğünü kaydetmekle yetineceğiz.

Selçuklu ve İlhanlı devri üslûpları arasında, plân ve form hu-
sûsiyetlerinin dışında, doğrudan doğruya san'atın prensiplerine
taallûk eden ve değişmenin yönünü tâyin eden bir mâhiyet farkı
da mevcuttur. Selçuklu mimârisinde fonksiyon, İlhanlı devri mi-
mârisinde ise görünüş ve gösteriş önde tutulmuştur. Selçukluların
büyüklük ve nisbetlerde yapının fonksiyonuna uygun ölçüleri aş-
mamalarına ve tezyinatta muvâzeneli kalmalarına mukabil, İl-
hanlı devri üslûbu — Anadolu'da İran'daki kadar mübalâğalı ol-
mamakla berâber — cesâmet ve nisbetleri, şaşırtıcı zenginliği ile
imparatorluğun karakterine uygun haşmeti, tahakkümü ve barok
bir ruh hâlini temsil etmektedir.

Şimdi bu zemin üzerinde türbenin târihini araştırmaya geçe-
biliriz.

Türbe Saltuklu kalesinden kalan ve medrese inşa edilirken bü-
yük eyvan olarak kullanılan dehlizin güney ağzına eklenmiştir.
Türbenin inşa târihini araştırırken vaziyet plânını da dikkate al-
mak lâzımdır. Saltuklu kalesinden kalan duvarlardan bu şekilde
faydalanmanın delâlet ettiği mânâyı ve devri, medreseyi târihler-
ken izaha çalışmıştık. Keza, türbelerin esas binâyaya bağlı, fakat bi-
nânın dışında müstakil bir gövde halinde inşâ edilmesinin de İl-
hanlı devrinde revaç bulduğunu bâzı örnekler vererek kaydetmiş-
tik. Bu tip kompozisyonların bildiğimiz en eski örneği⁶⁶ Amasya'da-
daki Gökmedrese câmii ve türbesi (XIII. asrın ikinci yarısı), Hâ-
tuniye'ye en çok benzeyeni ise Yâkutiye medrese ve medfenidir.

Hâtuniye medresesinin türbesi ile gerek Erzurum'daki, gerek-
se Anadolu'nun diğer yerlerindeki İlhanlı devri türbeleri arasında

⁶⁶ Atabey medresesinde de bu tarzda bir kompozisyon görülmekte ise de, bura-
da türbe medrese ile birlikte yapılmamış, binânın gerisine sonradan eklenmiştir. Bu
hususla bk. : O. Aslanapa, *Selçuklu Devlet Adanı Mübarizüddin Ertokuş Tarafından
Yapıtılan Âbideler*. İslâm Enstitüsü Dergisi, II. c., 1. kısım, İstanbul 1957, 102. s.,
Y. Önge : *Emîr Mübarezzeddin Ertokuş'un Künbeti ve Çinili Sandûkası*, Önyasa Dergisi,
III. c., 27. sayı, Ankara 1967; A. Kuran, a. e. 47 ve 49. s.

ayrı ayrı bir takım müşterek unsurlar bulmak ve bağlantılar kurmak mümkündür. Fakat onun gerek plân, form ve eb'at bakımından, gerekse bütünü ile en yakın benzerleri Kayseri'deki Döner Künbet (1285 civarı), Erzurum'daki Karanlık Künbet (708/1308-9), Üç Künbetlerden ikisi (XIV. asrın başı), Gümüşlü Künbet (XIV. asrın başı) ile Ahlat'taki Hasan Padişah (673/1275), Hüseyin Timur (678/1279-80), Buğatay Aka (679/1281) ve Usta Şagird (1285'e doğru) künbetleridir.

Bunlardan Erzurum'da bulunanlar bu tipin daha geç ve tâli mümessilleridir. Bunların Hâtuniye medresesinin türbesine örnek teşkil etmiş olmaları bahis mevzuu değildir. Ancak Karanlık Künbet'in taşıdığı 708/1308-1309 târihi, mevzuumuz olan türbe için bir *terminus ante quem* kabul edilebilir.

Adlarını saydığımız Ahlat künbetleri ise esas itibarı ile yuvarlak gövdelidir. Fakat bu yuvarlaklık Kemah'taki Tugay Hâtun (XIV. asrın ikinci çeyreği) türbesinde veya Kayseri'deki Sırçalı Künbet'te (XIV. asrın ortaları) olduğu gibi belirli değildir. Ahlat'taki künbetlerde zeminde kare plânlı olan kaide, köşeler çalınmak suretiyle, gövdeye oniki kenarlı olarak bağlanmakta ve oniki kenarın köşelerinden çıkan tezyini kemerler — ve bâzen nişler — gövde sathını onikiye bölmektedir. Ayrıca dört yanda açılmış olan bir kapı ile aynı ölçüdeki üç büyük pencere de gövdeye çok köşeli bir görünüş vermektedir. Buna mukabil Döner Künbet ile Hâtuniye medresesi türbesinin dış yüzündeki oniki kenar ise, tezyini kemer dizilerinin gövdeyi çepeçevre kuşatması ile keskinliğini kaybederek yuvarlaklaşmakta ve kemer kavislerinin başladığı seviyeden itibaren de tamamen üstüvâneye dönmektedir. Böylece iki gövde formu birbirine çok yaklaşmaktadır.

Hâtuniye'nin türbesinde köşeleri çalık yüksek bir kaidenin bulunmayışı ve mahzen katına portalin altından girilişi, bir grup teşkil eden bu türbelerden, onu ayıran mühim bir fark olarak görünmektedir. Fakat arşitektonik bir zarûretten doğan bu durumun tip ve üslûpla bir alâkası yoktur⁶⁷.

⁶⁷ Mîmar bu türbeyi önceden mevcut olan bir dehlizin başına eklerken plânını ve ölçülerini bu husûsî duruma göre tanzim etmek ve emsâli türbelerdeki gibi köşeleri çalık, yüksek bir kaide inşasından vaz geçmek zorunda kalmıştır. Çünkü burada

Bu türbelerin Selçuklu örneklerinden tamamen farklı olan mukarnaslı ve zengin kornişleri ile, üstleri dilimli üstüvâni külâhları da aynı devir üslûbunun ve göreneğin eseridir. Hatûniye'nin türbesinin külâhında gördüğümüz topuz biçimindeki taştan aleme de Ahlat'taki diğer türbelerde rastlıyoruz.

Hüseyin Timur, Bûğatay Aka, Hasan Padişah ve Usta Şagird kümbetlerinin tepesinde vaktiyle bu tip alemlerin mevcut olması muhtemeldir. Bütün bunlar formlar arasındaki yakın akrabalığı teyid eden unsurlardır.

Anadolu'daki Selçuklu türbeleri umumiyetle mütevâzi yapılarıdır. Konya'daki Kılıcarslan (Selçuklu Sultanları) türbesi (1156), plâni ile olduğu gibi, 11.50 m. çapı ve 22.85 m. yüksekliği ile de Selçuklu türbeleri arasında istisnâî bir yer işgal etmektedir. Bu istisnâî durum belki bâninin hüviyeti ve mîmârın Hocend'li oluşu ile izah edilebilir. Müstakil gövde halindeki diğer Selçuklu türbelerinin yükseklikleri on metreyi aşmaz. Anadolu'daki türbelerin en büyüklüğü İlhanlı devrinde ve bu üslûbun devâmı sırasında yapı-

bir kaide yapılması halli imkânsız bir takım meseleler doğurmaktadır. Bu durumun açıklanabilmesi için, önce, bâzi hususların hatırlanması gerekir.

Mâlûm olduğu üzere, kaideler üst katın zemin hizâsına kadar yükselirler. Kaidelerin kuşattığı hacim tamamen mummyalığa aittir. Fakat mummyalığın tabanı tamamı dâima kaidenin zemin seviyesinden daha aşağıda, toprağın içindedir. Böylece mummyalığın bir kısmı toprağın üzerinde, bir kısmı altında kalmaktadır. Bu kısımların nisbeti aşağı yukarı birbirine denktir.

Bu hususla ilgili olarak mahzen kapısının yeri üzerinde de durmak lâzımdır. Yüksek bir kaidesi bulunmayan Selçuklu türbelerinde mahzen kapısı portalin altındadır. İlhanlı devrinin birçok türbelerinde bu kapının yana alınması, yüksek kaideler inşasının ve mahzen katının toprağın üstünde ve altında kalan kısımlarının birbirine denk ölçülerde yapılmasının doğurduğu kaçınılmaz bir hâl tarzıdır. Çünkü yüksek bir kaide üzerine inşa edilen türbede, mahzen kapısı portalin altında bulunduğu takdirde mahzenin toprak üstünde kalan kısmının yüksekliği kadar toprak altında da derine inebilmek için, merdivenin ya kapının hayli uzağından başlaması, ya da kapıdan mahzenin ortasına kadar uzanması ve her hâlükârda dış veya iç mekânın bozulması gerekirdi. Bu sebeple İlhanlı devrinin büyük türbelerinde mahzen kapısı yana alınmış ve mekânı bozmadan dıştan bir merdivenle derin taban seviyesine inmek ve mummyalığa yan kenarlardan birinin ortasından girmek imkânı bulunmuştur.

Bugünkü durumda türbenin altına güney-doğu ve güney-batı yönlerinde çalık köşeleri ile beliren bir kaide ilâve edildiğini farzedelim. Bu kaidenin yüksekliği, emsal-

mışlardır. Bunlardan Döner Künbet 6.60 m. çapı ve 13.10 m. yüksekliği ile Hasan Padişah (çap: 8.83 m., yük. 19.50 m.), Usta Şagird (çap: 9 m., yük: 21 m.), Güdük Minâre (alt gövde kenarı 9.60 m., yük. 17.60 m.) nin yanında grubun küçük örneklerinden biri olarak kalmaktadır. Hâtuniye medresesinin türbesi ise 13.90 m. lik çapı ve 24.20 metrelik yüksekliği ile Anadolu'daki künbetlerin en büyüğünü teşkil etmektedir. Görüldüğü üzere bu türbeler cesâmet bakımından da bir grup teşkil etmektedirler.

lerine kıyaslandığı takdirde (meselâ, Döner Künbet'te takriben 2.60 m., Hasan Pâdişâh'ta 3.06 m., Usta Şagirt'te 3.60 m.) gövde ile âhenksizlik teşkil etmemek üzere, 4 metrenin üstünde olması gerekir. O vakit portalin önündeki sahanlığa çıkılacak merdivenlerin —Basamakları ne kadar dik ve dar tutulursa tutulsun— eyvan duvarlarının arasındaki mesâfeye sığdırılması mümkün olamayacaktır. Eyvanın iki tarafındaki mekânları bozmadan mahzen kapısını yana almak ta imkân dışında bulunduğu için, mahzen katı merdivenlerinin ya dehlizin ortalarından başlatılması veya mummyalığın ortasına kadar uzatılması gerekecekti.

Diğer taraftan böyle bir kaide ilâvesi ile portal de zeminden yükseleceği için tonozu hemen kapı kemerinin üstünde bağlanmak gerekecek, bu da portali, proporsiyonu ve dolayısı ile bütün cepheyi bozacaktır.

Diğer bir şekil olarak kaidenin dehliz içine alındığını farzedelim. O takdirde kaidenin bir kenarının uzunluğu dehlizin genişliği kadar, yani 9.83 m. olacaktır. O vakit gövde çapı takriben 2.5 m. daha küçük tutulmak icâbedecek, bittabi künbetin yüksekliği de bu nisbette azalacaktır. Bu durumda ise türbe dehlize külâh hizâsından bağlanmak gerekecek; hem bu sebeple, hem de bir kompozisyon teşkil ettiği medreseye nisbetle küçük kalacağı için bir âhenksizlik unsuru olacaktır. Ölçülerin âzamî derecede büyük tutulmak istenmesi, yalnız bir proporsiyon meselesi de değildir. Bu, devrin san'ata da akseden büyüklük ve ihtişam düşkünlüğünün mimarı zorlamasıdır.

Türbe çapına uygun bir kaide üzerine yapılamadığı için mahzen katı yüksekliğinden bir miktar kaybetmiş bulunmakla berâber, mimar kaideden vazgeçmek sûretiyle çapı âzamî ölçüde büyük tutmak imkânına sahip olmuş ve böylece türbeyi dehlizle ve medrese ile âhenksizlik teşkil etmeyecek ölçülerde yapmayı bilmiştir.

Türbe yüksek bir kaide üzerine yapılamayınca tabiatıyla toprak altında da ancak mahzenin toprak üstünde kalan kısmı kadar derine inilmiş, bu sebeple mahzen katı gerek gövdenin gerekse emsâli türbelerdeki mummyalıkların yarı yüksekliklerine göre hayli basık kalmış, dolayısı ile, bu kısma açılan kapıyı da yan kenarlardan birine almak mecburiyeti kalkmıştır.

Bu durum ve yukarıdaki açıklamalar, burada «toprağa gömülü» bir «oturtmalık» tan bahsetmeye (M. Oluş Arık, *Erken devir Anadolu Türk Mîmarisinde Türbe Biçimleri*, Anadolu—Anatolia—, XI. sayı, 1967'den ayrı basım, Ankara 1969, 82. sayfa) imkân bulunmadığını ortaya koymaktadır.

Bu gruptaki eserlerden Usta Şagird künbeti ile Döner Künbet, kitâbeleri bulunmadığı için, bugüne kadar kesin olarak tarihlendirilememişlerdir. Tezvinî kemerlerinin, kornişin ve külâhın daha zengin ve detaylı işlenmesi, ayrıca gövdenin dış yüzünde nişlerin açılması ve umumî olarak biraz maniyezime düşülmüş olması Usta Şagird künbetinin Hasan Pâdişah (673/1275) ile Hüseyin Timur (678/1279-80) ve Buğatay Aka (679/1281) künbetlerinden sonra yapılmış olduğunu ifâde etmektedir. Ancak, arada büyük bir zaman farkının bulunduğu da düşünülemez. Bundan dolayı bu künbetin 1285 yılına doğru yapıldığını kabul ediyoruz. Döner Künbet'in ise, plân bakımından, gövdenin iç kısmında Ahlat'taki örneklere bağlı kalmakla beraber, dış kısmında daha detaylı oluşu, gövdeyi kuşatan kemerlerin daha belirli bir hal alması ve bütünüyle daha barok bir görünüşe sâhip olması dolayısı ile Usta Şagird künbetini takiben, 1285 yılı civarında yapıldığı kanaatindeyiz.

Hâtuniye'nin türbesinde gövde içinde yuvarlak plânın terk edilerek dıştaki gibi oniki kenara geçildiğini ve her kenara derin birer niş açıldığını müşâhede ediyoruz. Böylece iç kısımda yuvarlaklığın biteviyeliği giderildikten başka daha geniş bir mekân intibâi da yaratılmış olmaktadır. Bu, şüphesiz, bir gelişmenin ifâdesidir. Gövdede üst üste iki sıra halinde pencere açılması ve her sırada pencere sayısının dörde çıkması da, Osmanlı türbe mimârisine intikâl edecek olan mühim bir hamledir. Bunlardan başka içte ve bilhassa dıştaki silmelerin plâstik bir ifâde kazandığını da kaydetmek lâzımdır. Bu farkları Hâtuniye medresesindeki türbenin Döner Künbet'ten ve tabiatıyla Ahlat künbetlerinden sonra yapılmış olduğunu açık olarak ortaya koyar. Ancak, form ve görünüş birliği, bizi bu türbenin onlardan fazla uzak olmayan bir târihte, 1290 yılı civarında, yapıldığı neticesine götürmektedir. Bu târih türbenin medrese ile teşkil ettiği kompozisyonun Amasya'daki Gökmedrese câmiî ile Yâkutiye arasında yer almasına da uygun düşmektedir.

Portali sökülmüş olan türbe tezvinat bakımından fakir düşmüştür. Burada, eserin târihlendirilmesi cihetinden kıymetlendirilebileceğimiz tek unsur kornişin altında yer alan enli kuşaktaki uçları rûmî kıvrımları ile biten şeritlerin teşkil ettiği hendesi ör-

güdüdür. Hencesi ve rûmî tezyinatın bu şekilde kaynaşması ve rûmîlerin saplarının hencesi bir düzende örülmesi İlhanlı devrinin bir husûsiyetidir. Türbenin korniş altındaki kuşağını süsleyen örgünün en yakın benzerlerini Ahlat'taki XIII. asrın sonlarından kalan bâzı mezar taşlarının alınlıklarında bulmaktayız. Bu taşların en eskisi Esed b. Eyyub'un eseri olan 682/1283 târihli şahidedir⁶⁸ (43. res.). Böylece, bu tezyinat da türbenin târihini takribi olarak 1290 yılı civarına götürmektedir.

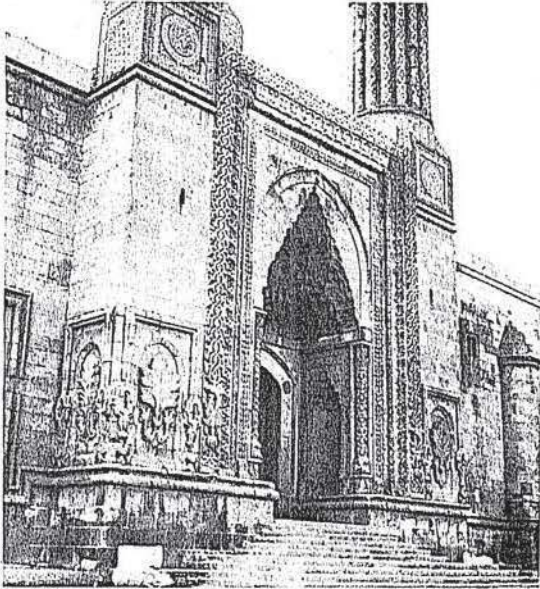
Bu netice, türbenin medrese ile bir arada tasarlanıp yapılmış olduğu yolundaki görüşümüzle berâber medreseye vermiş bulunduğumuz târihi de doğrulamaktadır. Eser tamamlanmak üzere iken bilinmeyen bir sebeble işin bırakıldığını ve kitâbelerin yazılmadığını yukarıda belirtmiştik. Şimdi medresenin bânisinin hüviyetini araştırırken bu bilinmeyen sebebi de izah ve dolayısı ile işin durdurulduğu yılı, yâni medrese ile türbenin kesin târihlerini de tesbite çalışacağız.

Fâtih'te Ali Emiri Efendi Kütüphanesinde 2239 numarada kayıtlı «Hidâye» adlı el yazması kitabın sonunda, eserin 730 yılının 5 Zilkadesinde Erzurum'daki Hâtuniye Medresesinde tamamlandığı kayıtlıdır⁷⁰. Bu sûretle 730/1330 târihinde bu medresenin adı-

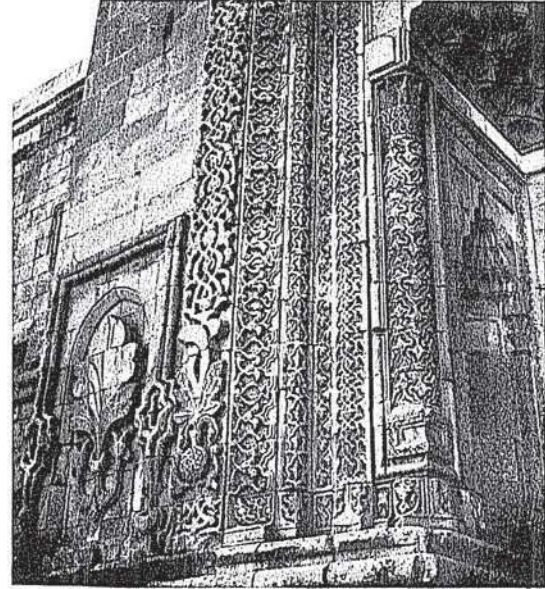
⁶⁸ B. Karamağaralı, *a. e.* (Baskıda)

⁶⁹ *Anadolu'da Moğol İstilasından Sonra Yapılan Dini Mimarlık Eserlerinin Plân ve Form Özellikleri* hakkındaki doçentlik tezimizde, Moğol istilasından sonra Selçuklu ülkesinde meydana gelen siyâsî, içtimâî ve iktisâdî değişiklikler ile bu değişikliklerin san'at üzerindeki tesirlerine dâir geniş izahlar, ayrıca Erzurum'dak Hâtuniye medresesi ve türbesinin inşa safhaları, târihlenmesi ve bânisi hakkında mufassal bir not mevcuttur. Neşredilmemiş olan tezi 1965 de Prof. Dr. Oktay Aslanapa'dan alarak okuyan ve karşılaştığımızda, daha önce muvafakatimi almak imkânını bulamadığı için özür beyân ederek gerek Moğol istilasından sonraki devrin karakteri, gerekse medreseler ve hassaten Hâtuniye medresesi hakkında ileri sürdüğümüz yeni görüşleri tamamen kabullendiğini ve bunları o sıralarda hazırlamakta olduğu *Anadolu Medreseleri* mevzuundaki doktora çalışmasında belirteceğini ifade eden M e t i n S ö z e n, neşrettiği eserinde (*Anadolu Medreseleri. Selçuklu ve Beylikler Devri. İstanbul 1971*)-ise olduğu gibi aldığı bize ait fikir ve izahları tamamen kendine maletmiş ve mehaz göstermek mecburiyet ve mes'uliyetini hissetmemiştir. Diğer bâzı meslektaşlardan dinlediğim benzeri olaylardan da anlaşıldığına göre M e t i n S ö z e n bu tutumu alışkanlık hâline getirmek temâyülündedir. Hiç olmazsa bundan sonra bu hüznün ve esef verici davranışı tekrarlamamasını ve kendisince de bilinmesi gereken usûl ve kaidelere uymasını temenni ederim.

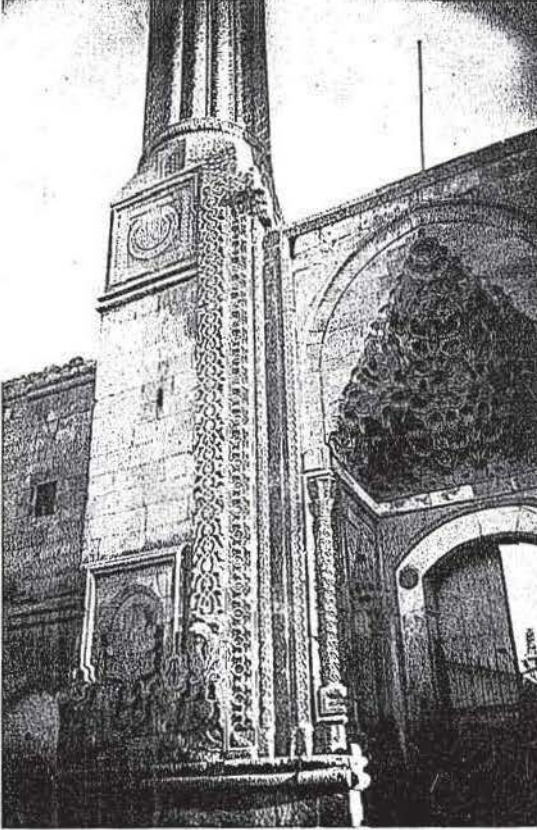
⁷⁰ A. Ş. Beygu, *a. e.*, 135. s., İ. H. Konyalı, *a. e.*, 346. s.

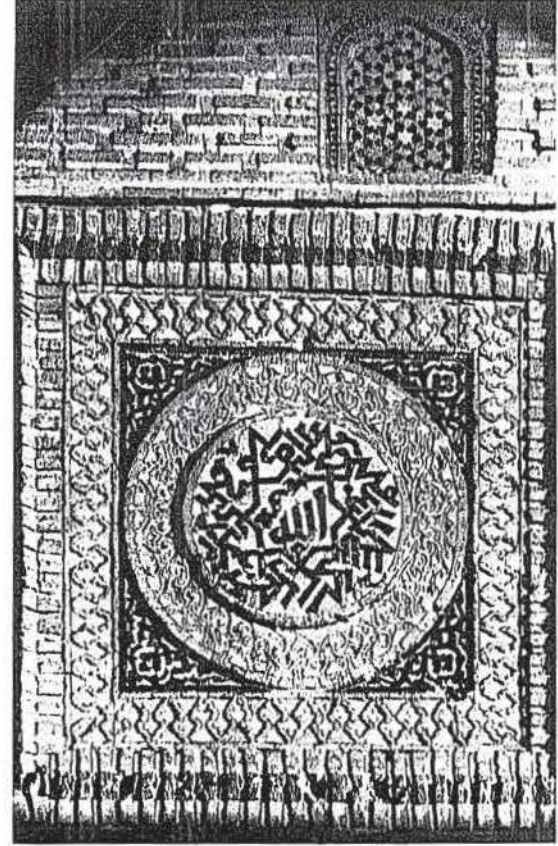
Res. 1. Erzurum. Hatuniye Medresesi. Portal.

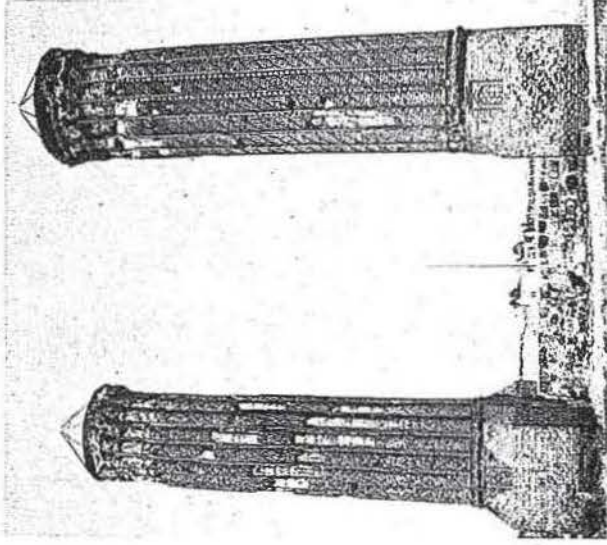
Res. 2. Portalden detay. Mihrabiyeinin ve sütuncenin üzerindeki boş kitabelikler.

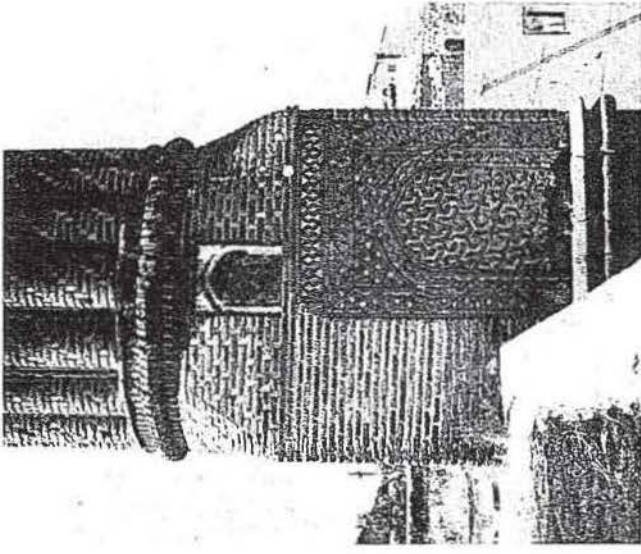
Res. 7. Doğudaki minarenin kaidesi ve portaldaki boş kitabelikler.

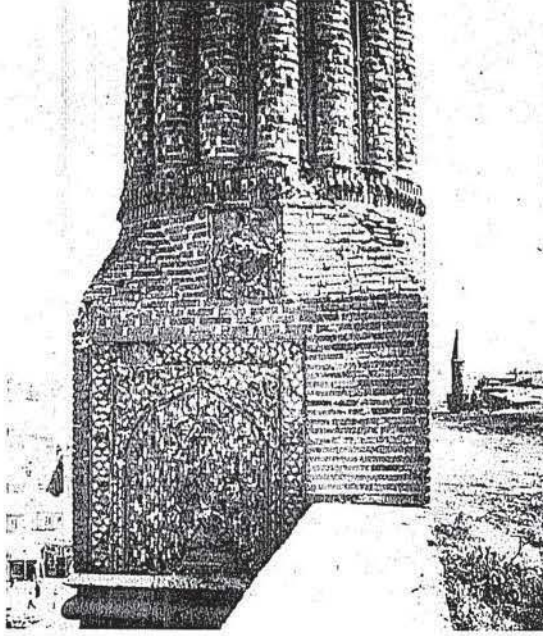
Res. 8. Batıdaki minarenin kaidesi. Cephe detayı.

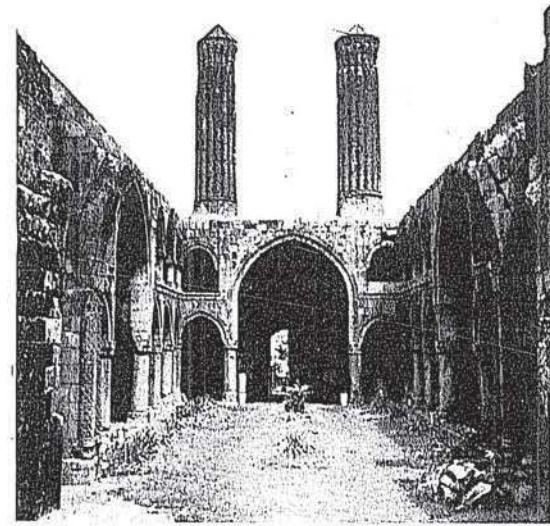
Res. 9. Minarelerin güneyden görünüşü.

Res. 10. Doğudaki minarenin kaidesinden detay.
Doğu yanı.

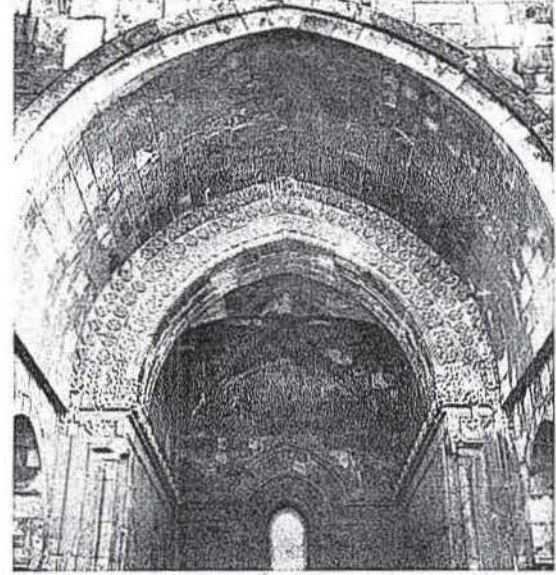
Res. 11. Batıdaki minarenin kaidesinden detay.
Batı yanı.

Res. 12. Türbeden kapıya bakış.

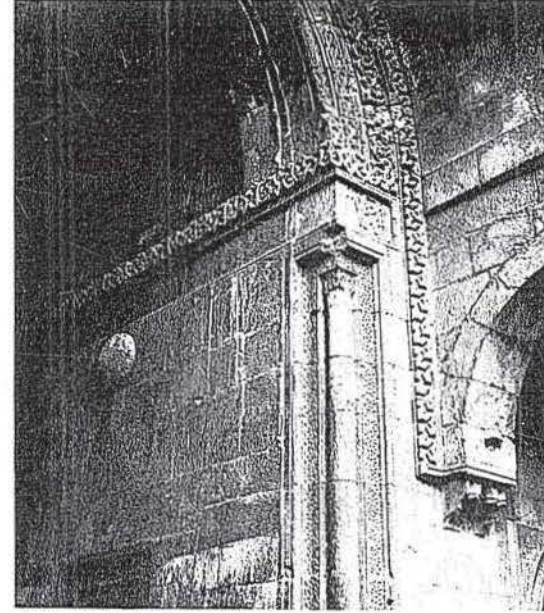
Res. 13. Medresenin batı revakı.

Res. 14. Medresenin batı eyvanı.

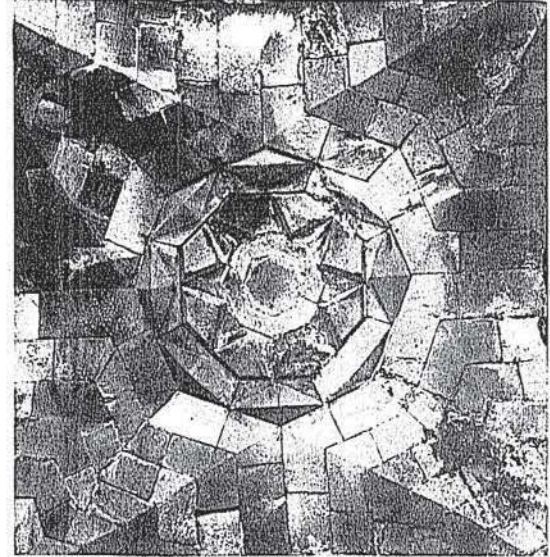
Res. 15. Batı eyvanının penceresi.

Res. 16. Medresenin doğu eyvanı.

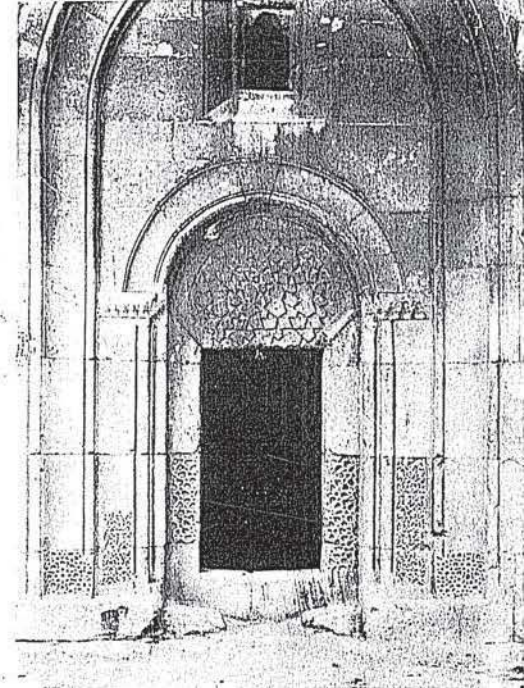
Res. 17. Doğu eyvanının penceresi.

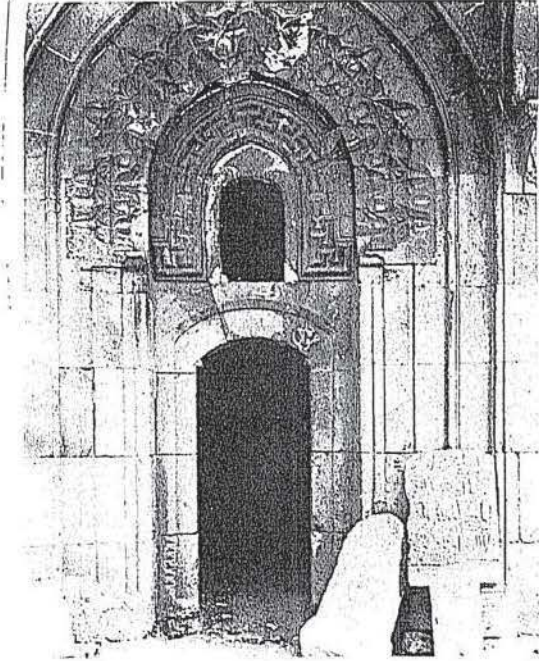
Res. 18. Doğu eyvanının yıldız tonozu.

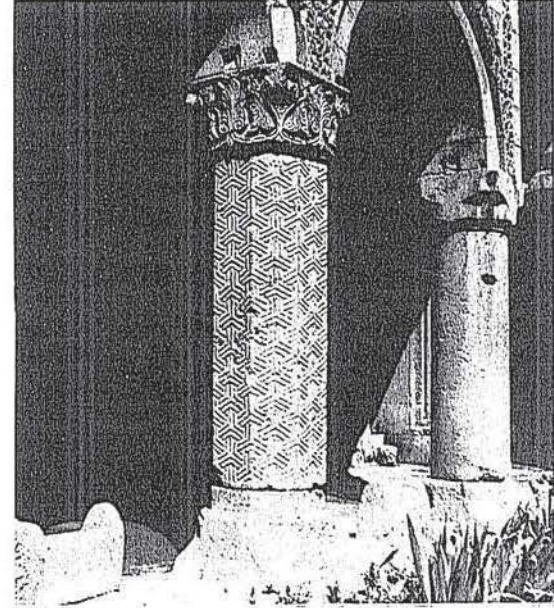
Res. 19. Doğu eyvanının kuzey tarafındaki niş.

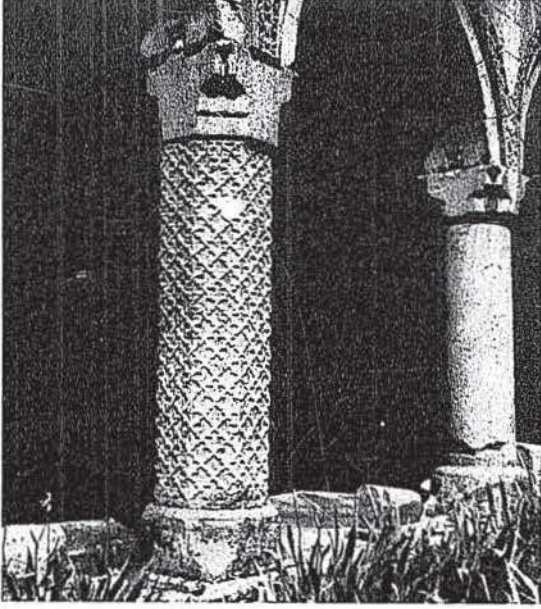
Res. 20. Medresenin doğu tarafındaki hücrelerden birinin kapısı.

Res. 21. Medresenin doğu tarafındaki hücrelerden bir diğerin kapısı.

Res. 22. Batı revakından ayaklar, başlık ve kaideler.

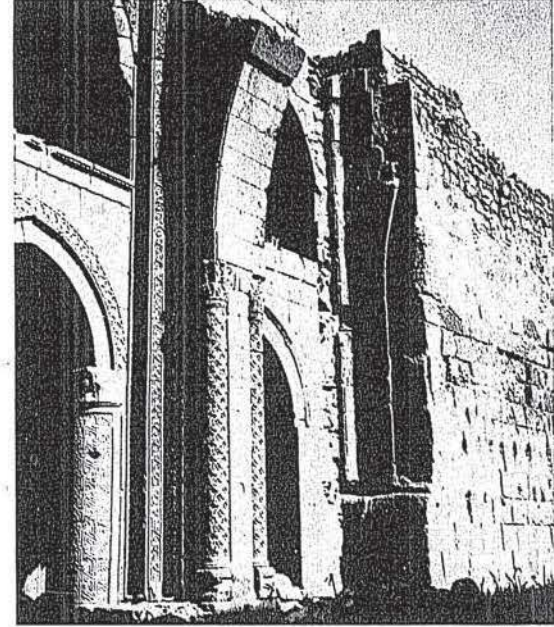
Res. 23. Batı revakından ayaklar, başlık ve kaideler.

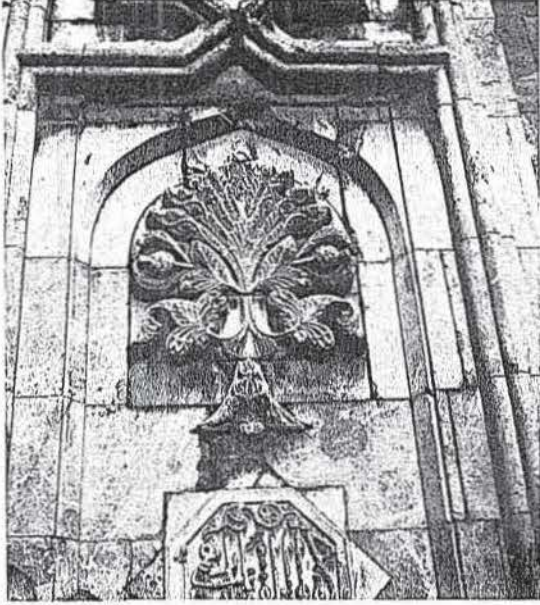
Res. 24. Revakın kuzey - batı köşesindeki, süslemesi yarım kalmış olan ayak.

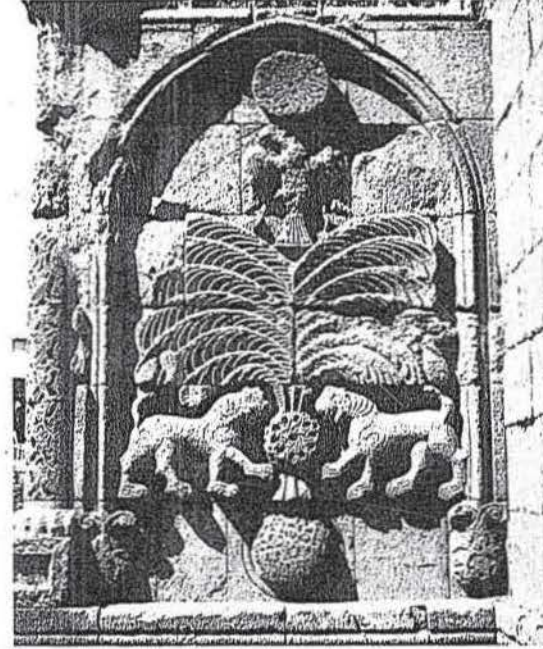
Res. 25. Eyvanın ve türbenin damdan görünüşü.

Res. 26. Her ikisi de yıkılmış bulunan eski eyvanın kimeri ile onun önüne yapılmış olan tak - kemerden kalan parçalar ve medresenin eski eyvana bağlanışı

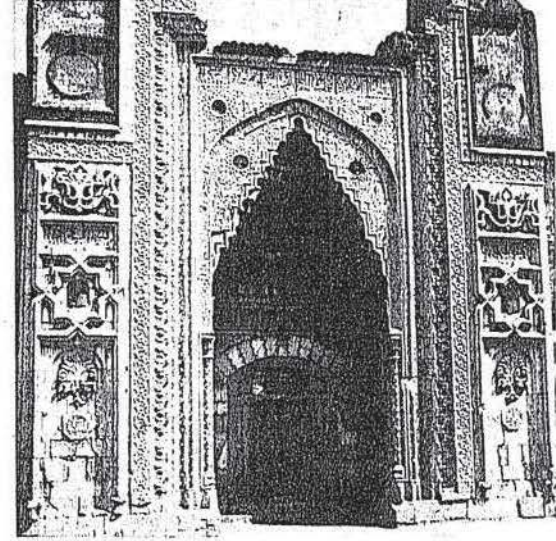
Res. 31. Sivas. Gök Medrese portalinde palmet demeti.

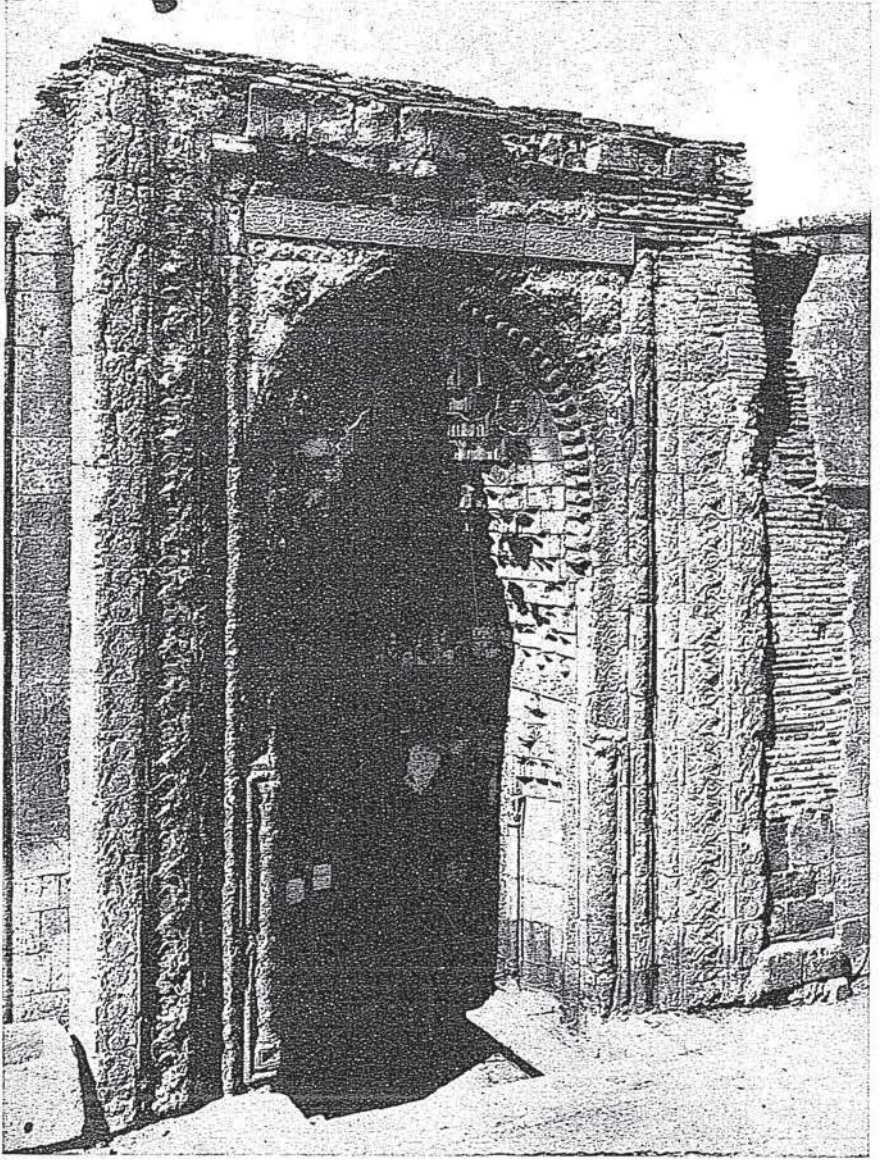
Res. 32. Erzurum. Yakütiye Medreseşi portalinde palmet demeti.

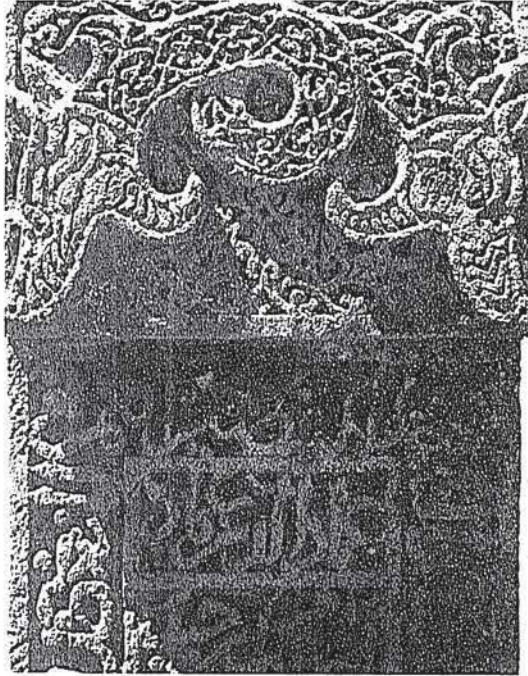
Res. 33. Kayseri. Döner Kûmbet'te palmet demeti.

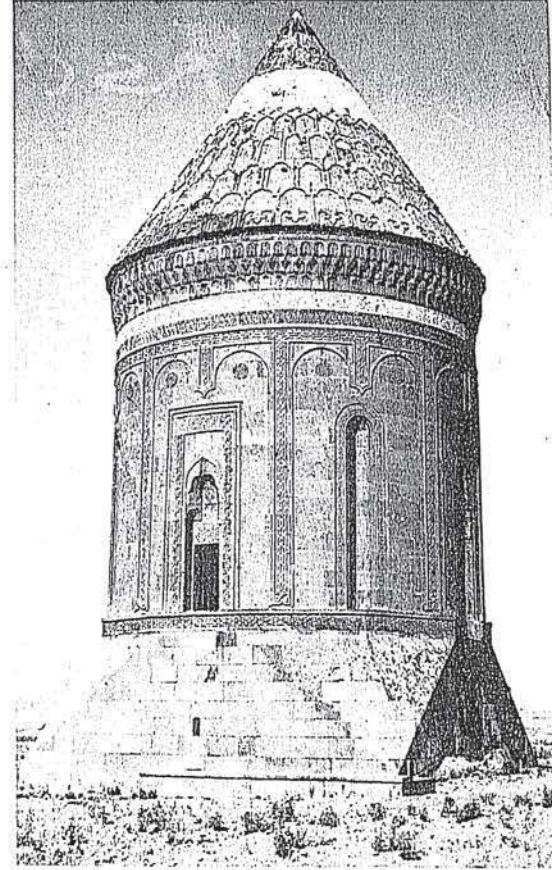
Res. 34. Sivas. Gök Medrese portali.

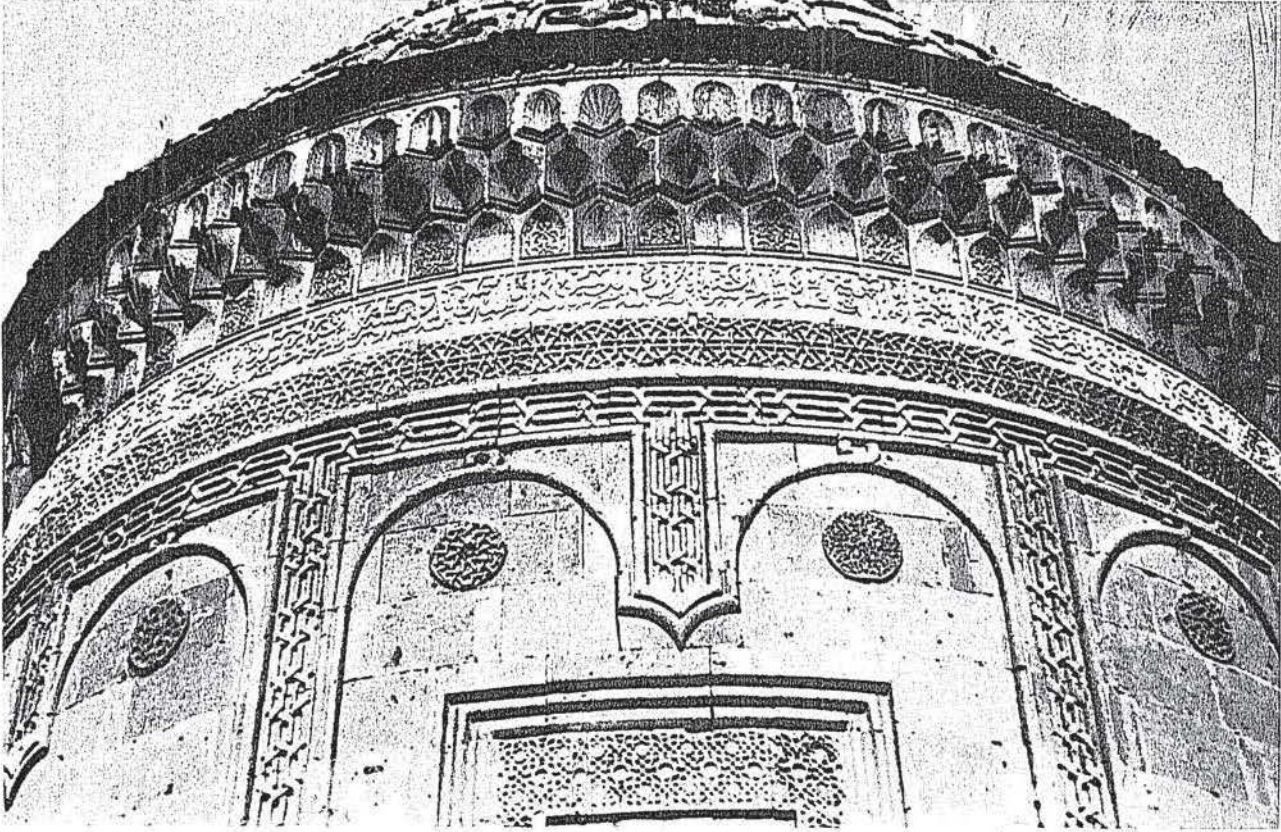
Res. 35. Beyşehir Eşrefoğlu Camii. Portal.

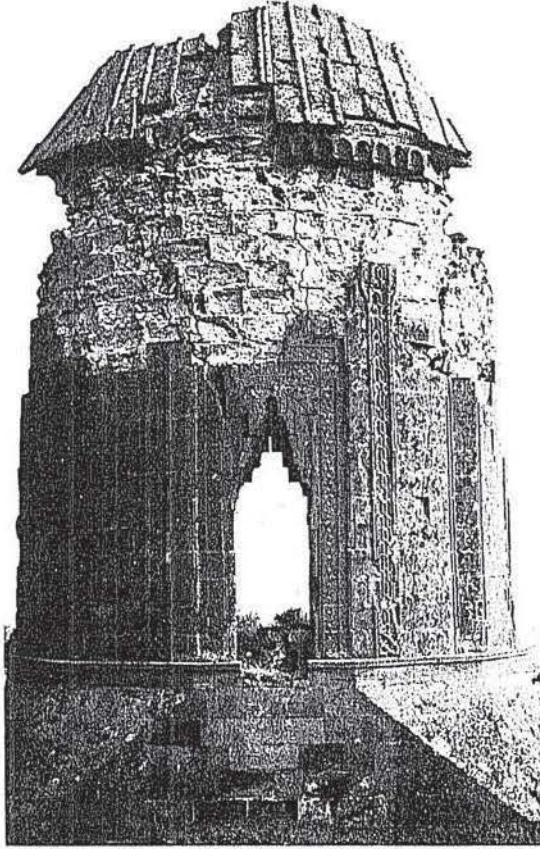
Res. 36. Ahlat. Ejderli bir mezartaşı XIII. yüzyıl.

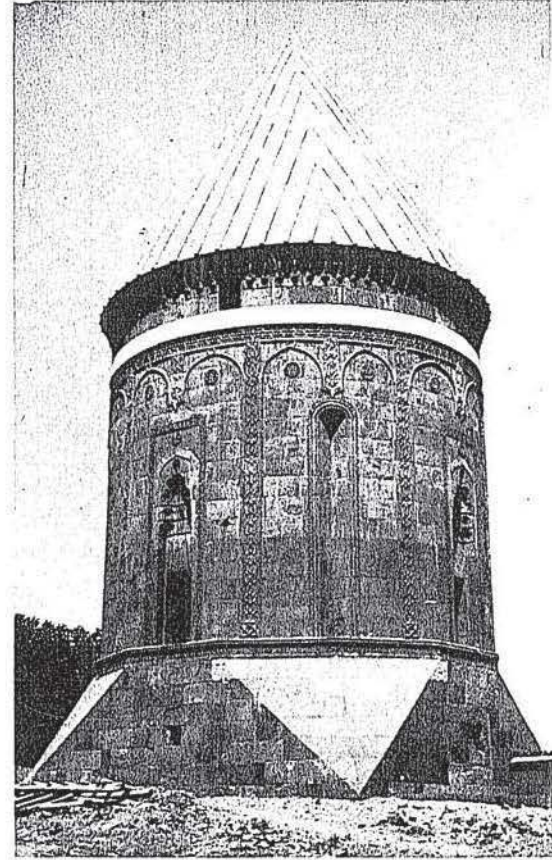
Res. 37. Ahlat. Usta - Şagirt kümbeti.

Res. 38. Ahlat. Usta Şagirt kümbeti.
Külâh altı şeritleri.

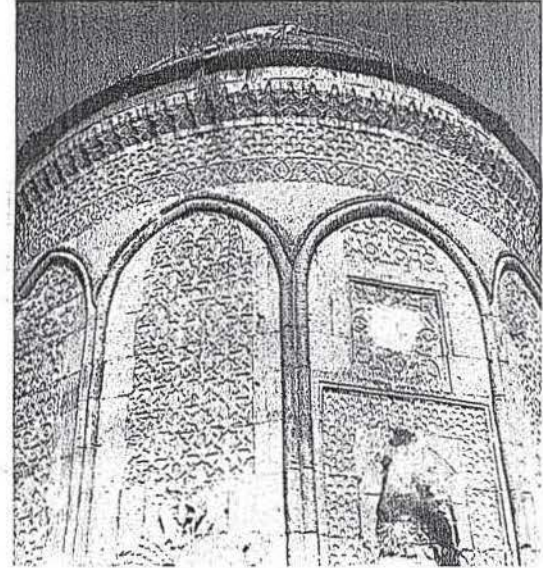
Res. 39. Ahlat. Hasan Padişah kümbeti
(tamirden önce)

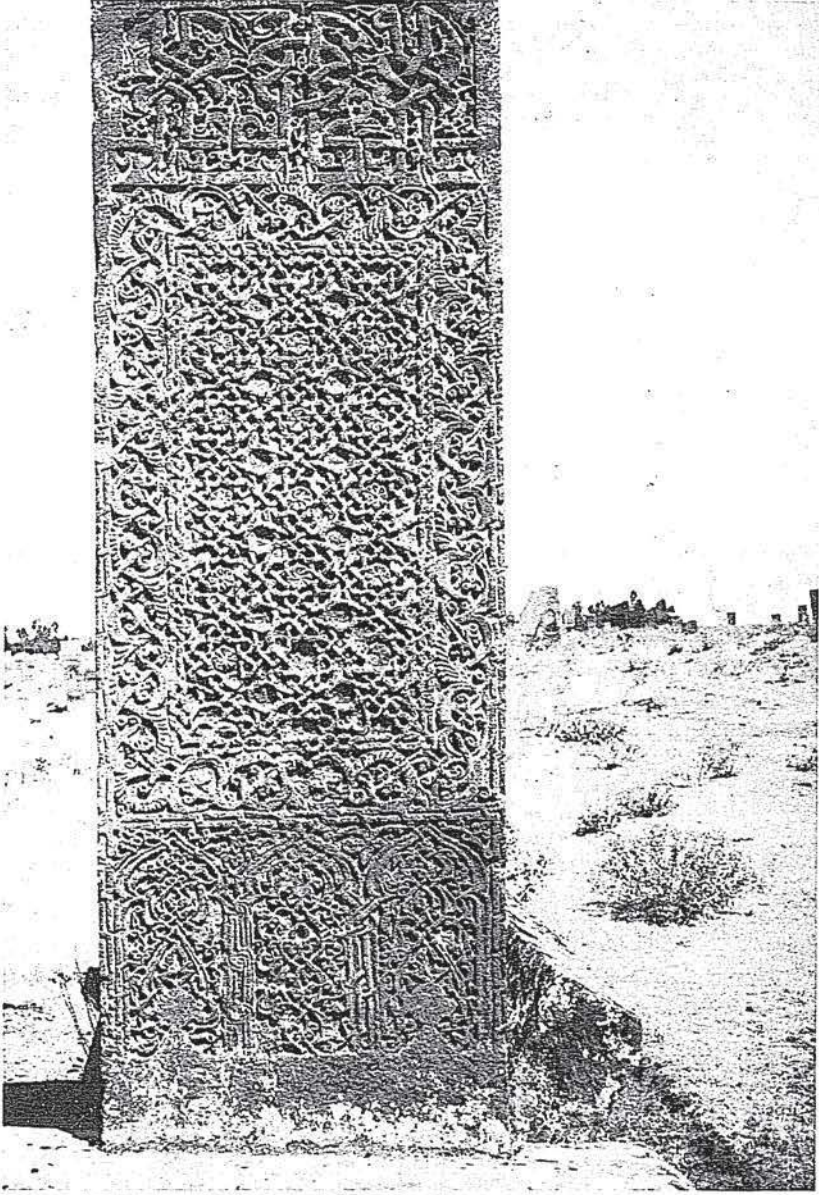
Res. 40. Ahlat. Hasan Padişah kümbeti
(tamirden sonra)

Res. 41. Kayseri. Döner kümbet.

Res. 42. Kayseri. Döner kümbet. Külâh altı şeritleri.

Res. 43. Ahlat. *Nurullah b. Ahmet b. Haydar*'ın
Esed b. Eyyub tarafından yapılmış, Şevval 682 (1283
Aralık) tarihli mezar taşı.